

ТЫВАНЫҢ ДЫЛ, ЛИТЕРАТУРА БОЛГАШ
ТӨӨГҮНҮҢ ЭРТЕМ-ШИНЧИЛЕЛ ИНСТИТУДУ

ТЫВА ПУНКТУАЦИЯ

(БИЖИК ДЕМДЕКТЕРИН
ХЕРЕГЛЭЭРИНИҢ ДҮРҮМҮ)

М. Д. БИЧЕ-ООЛ тургускан

А. А. ПАЛЬМБАХ редакторлаан

Тываның дыл, литература
болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел
институдунуң чанында терминология
комиссиязы бадылаан

ТЫВАНЫҢ НОМ ҮНДҮРЕР ЧЕРИ
КЫЗЫЛ—1963

ХУРААНГАЙЛААН АТТАР

А. К.— А. КАЛЗАН
В. Э.— В. ЭРЕНЧИН
Б. О.— Б. ОНДАР
К. К.— К. КУДАЖЫ
К. Л.— М. КЕНИН-ЛОПСАН
Б. Х.— Б. ХӨВӨНМЕЙ
Л. Ч.— Л. ЧАДАМБА
О. С.— О. САГАН-ООЛ
О. С.-т— О. СУВАКПИТ
С.— С. САРЫГ-ООЛ
С. П.— С. ПЮРБЮ
С. С.— С. СҮРҮҢ-ООЛ
С. Т.— С. ТОКА
С. Там.— С. ТАМБА
Ю. К.— Ю. КҮНЗЕГЕШ

ЭГЕ СӨС

1930 чылга чедир бодунун национал бижии безин чок чораан тыва улус улуг Лениннин тургусканы Коммунистиг партияның, Совет чазактын ачызы-биле, улуг орус улустун акы-дуңма дузаламчызы-биле амгы үеде бижик-биликтиг, ортумак болгаш дээди эртемниг хөй саныг кадрларлыг, аас-кежиктиг чуртталгалыг болган. Оон-биле чергелештир тыва чон бодунун ийи дугаар төрөөн дылы болур орус дылды улам ханызы-биле шингээдип ал-бышаан, оон үжүк-бижиин улуг сонуургал-биле өөренип ап турар.

Тыва дыл болгаш тыва бижик улуг орус улустун база өске-даа акы-дуңма совет улустарның дыл-домааның, үжүк-бижиинин эгээртинемес байлак дуржулгазынга даянып сайзыравышаан, тыва улустун национал хевирлиг, социалистиг утка-шынарлыг культуразын хөгжүдеринин база бир чугула чөпсээ бооп турар.

Кижиг бодунун бодалын аас-биле-даа, бижимел арга-биле-даа илередип болур. Бижимел чугааны, авторнун ында бодалының утказын, оон аянын ылап шингээдип билип алырынга бижик демдектери дузалаар. Бижик демдектери чокка бижимел чугааның ниити утказын болгаш оон иштинде тус-тус домактарның база сөстөрнүн-даа аразында харылзаазын шын билип алыры берге. Орфография-биле чергелештир пунктуация болза бижик-биликти болгаш литературлуг дылды, аас болгаш бижимел чугааны сайзырадырының херээнге улуг ужур-дузалыг.

Совет Эвилелинин акы-дуңма өске-даа национал улустарының бижии-биле бир дөмей, тыва бижик бодунун

тургустунуп келген хүнүндөн эгелээш, орус дылдын бижик демдектерин хереглэй берген.

Тыва дылдың грамматиктиг тургузуу орус дылдың грамматиктиг тургузуундан ылгалдыг болза-даа, ол ийи дылдың кайызынга-даа бижик демдектерин хереглээринин кол принциптери дөмей. Чижээлээрге, улуг сек, биче сек, айтырыг болгаш кыйгырыг демдектери, ийи сек, бүдүн чартык сек, кавычка, скобка, тире—бо бүгү бижик демдектери тыва-даа, орус-даа дылдарда колдуунда бир дөмей таварылгаларда хереглеттинип турар. Ынчангаш тыва дыл-бижик биле орус болгаш өске-даа национал дыл-бижиктеринин аразында чоок, алызында ханы төрөлдөшкөк холбаазы база ында.

1950 чылга чедир тыва дылдың бижик демдектеринин дугайында бижиттинген тускай дүрүм турбаан. Ол үеге чедир парлалгага болгаш школа практиказынга бижик демдектерин хереглээрде, орус пунктуациянын дүрүмнерин барымдаалап турган.

1950 чылда А. А. Пальмбах, Л. Б. Чадамба, М. Д. Биче-оол оларның чогаатканы тыва ортумак школаларның 6—7 класстарынга хереглээр тыва дылдың эң баштайгы синтаксизи үнген. Ол өөрөдилге номунга орус дылдың бижик демдектеринин чыынды дүрүмүнге үндөзилеттинип тургустунган тыва дылдың бижик демдектеринин баштайгы дүрүмү капсырылга кылдыр кады парлаттырган.

Коммунистиг партияның болгаш Совет чазактын хүн бүрү улуг сагыш салышкынының ачызы-биле Тываның национал хевирлиг, социалистиг утка-шынарлыг культуразы, ооң чечен чогаалы шапкыны-биле чечектелип хөгжүп турар. Орус болгаш совет литератураның классиктеринин чогаалдарын тыва дылга очулдуруп, ооң байлак дуржулгазын долузу-биле ажыглап турар чорук тыва чечен чогаалдың болгаш ооң бүгү-ле хевирлеринин улам ыңай сайзыралынга улуг идигни берген. Тыва чечен чогаалдың шапкын сайзыралы-биле чергелештир тыва дылдың бижик демдектеринин бижимел чугаага хереглеттинери база элээн нарыыдаан. Ынчангаш тыва бижик демдектеринин дүрүмүн немей чаартып кылгаш, ону хөйге ажыглаттынар чаңгыс аай чыынды дүрүм кылдыр парлап үндүрери негеттинип келген.

Тыва пунктуацияны чогаадып кылырда, орус дылдың бижик демдектеринин 1956 чылда үндүрген чыынды дүрүмүн болгаш үстүндө айытканывыс 1950 чылда чогаат-

тынган тыва дылдың синтаксизинге база 1952 чылда тыва орфографтыг словарьга капсырылгалар кылдыр парлап үндүрген тыва бижик демдектеринин дүрүмүн ажыглаан.

Бо дүрүм болза тыва бижик демдектеринин дугайында баштайгы делгеренгей чыынды бооп турар. Ындыг-даа болза бижик демдектерин хереглээринин бүгү-ле таварылгаларын мында айыткан деп болбас. Ам-даа эчизинге чедир шиитпирлеттинмээн чамдык маргылдаалыг айтырыглар туруп болур.

Бижик демдектеринин бо дүрүмүнүн чыындызын парлалга ажылынга болгаш хөй-ниитиге ажыглаар сорулгалыг үндүрген.

Дүрүмнүн баштайгы төлөвилелин Кызылдың башкы институтунун дыл башкыларының, чогаалчыларның болгаш парлалга ажылдакчыларының киржилгези-биле болган чөвүлел хуралга чугаалажып, аңаа берген саналоналдарны өөренип көргөш, чамдык эдиглерни кылган. Бо дүрүмнүн төлөвилелин чугаалажырынга болгаш эдип чазаарынга А. К. Делгер-оол, А. К. Калзан, А. Ч. Кунаа, Д. С. Куулар, Ю. Ш. Кюнзегеш, А. Ч. Кызыл-оол, Е. Б. Салзынмаа, Ш. Ч. Сат, С. С. Сүрүң-оол олар идепкейлиг киришкен. Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институту бо чыынды дүрүмнү белеткеп үндүреринге санал кадып, киришкен бүгү эштерге өөрүп четтиргенин илередип тур.

Пунктуациянын чаа үндүрүлгезинин дугайында боттарының санал-оналдарын бээрин Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институту дыл башкыларындан, парлалга ажылдакчыларындан болгаш бүгү номчукчулардан дилеп тур.

Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институтунун дыл, бижик сектору.

УЛУГ СЕК

§ 1. Улуг секти долу-даа, долу эвес-даа медээ домааның сөөлүңгө салыр, чижээлээрге:

Каа-Хемнин харлыг уну ыракта кызыгаар чок шөйлү берген чыдыр. Дээрнин көгүнден ыраккы даглар дүдүс-кектелип көстүп турган. Оларнын ындындан чырып олар дээрнин кыдыында даң хаяазы үнүп олар болду. (С. Т.)

— Кежээки школа бар. Кайы клаеска өөренир сен?

— Тоску кладска. (С. П.)

§ 2. Улуг секти дынзыг эвес аянын дужаал болгаш дилег азы хомудал болгаш хараадал уткалыг домактарнын сөөлүңгө салыр, чижээлээрге:

Чөп, буруузун бодун бил. Кижээ ынча дыка шорулба. Келдирикээр улузун келдирип ал. (С. П.)

Чаа, хей чүве. Шымда че, эккел кай. Чок болза бо хааржааңнын дүлгүүрүн бер кай. (С. С.)

Өңгүр үнүш, чечек, чимис

Чуртувуска сагланназын.

Өөрүшкүнүң омак ыры

Чуртталгавыс каастазын. (Ю. К.)

§ 3. Улуг секти аразында харылзаалыг дүрген-дүрген солчуп турар болушкуннарны илередир кыска домактарнын болгаш ат домактарынын сөөлүңгө салыр, чижээлээрге:

Чашкын аяскан. Оът-сиген чингир-ногаан. Фермалар чайлаглап эгелээн. (В. Э.)

Эки-дир. Олур. Биче чугаалажыыл. (С. П.)

Часкаар чайын. Хөлчок кааң эртен. (С.)

§ 4. Улуг секти, а, харын, ынчаарга, ынчалза-даа, ындыг-даа болза, ынчанмыже, ынчангаш, база, азы, чок

болза, чүге дээрге чергелиг эвилелдер аңгы-аңгы домактарны чаңгыс нарын домак кылдыр харылзаштырбайн, тускай домактын эгезинге чорда, ук эвилелдернин мурнунга салыр, чижээлээрге:

Бя ол аразында хаалгадан бир уруг бакылап келди. А мен демги бижиим тутсу кааптым. (С. С.)

Ында аайын тыппастаар чүү боор. Харын болгандыр. (С. П.)

Оюнмаа ону чугаалаар деп бодаан. Ынчалза-даа оларнын чугаазы өске уткалыг апарган. (С. П.)

Хем-Белдиринге барып өөрөн дээн чүве. Ынчангаш келгеним бо. (С. Т.)

Чагаа албайн тур мен. Чүге дээрге мээң турар черимни олар билбес, оларны мен билбес. (О. С.)

Ужур-чөптү билиндир чугаалаптар аастыг-сөстүг кижини айбылап чорудар. Азы оолдун ада-иезинин кайыбирээзи боду чедер. (С.)

§ 5. Улуг секти тускай уткалыг домактар бооп үстүп турар чыскааган бөлүк эгелер сөөлүңгө салыр, чижээлээрге:

Хуралдын доктаатканы:

1. Неделя санында коллективти-биле кино-картина, шии, концерт көөрүн организаастаар.

2. Коллективте бот-тывынгыр уран чүүл бөлгүмүнүн ажылын сегидер... [Чүүлдер оон-даа ыңай уланчылыг.]

§ 6. Улуг секти дараазындагы бодаалдарны улам ыңай калбартып илередир дээн домактын сөөлүңгө салыр, чижээлээрге:

Ол дугайын айтыарымга, ашактын менээ чугаалап берген чугаазы бо-дур.

Шаанда Хемер-оол ашак он хире харлыг турда, бир кыжын ачазы аңнап чорааш, аарый берген чанып келген. Олура-даа албас, чыда-даа албас. Даартазында дембээрер турар апарган. Ол шагда эмнелге бар эвес... (С. П.) [Оон-даа ыңай уламчылаар.]

БҮДҮН ЧАРТЫК СЕК

§ 7. Бүдүн чартык секти эвилелдер чокка чаңгыс нарын домак бооп каттышкан делгеренгей, ылаңгыя кайы-

бирээзинде биче сектерлиг чагырышпас бөдүүн домактарның аразынга салыр (чаңгыс нарын домак бооп каттышкан чагырышпас бөдүүн домактарның аразынга биче сек салырын 13—18 параграфтардан көр.), чижээлээрге:

Дыттар аразында хадын, адыг-кирижи ораашкан шиви, ыт-кады, дая, сөөскен, ай, кызыл-кат, арай ишкээр чодураа, терек, тал көстүп турар; оът-көк медээжок; тайга чечектери эрээн-шокар-ла чүве. (Ю. К.)

Машиналар даажы ында-мында шыгыраан; оолдар, кыстар ында-мында ырлашкан; күш-ажылдың хүнү кидин түлүк турган. (О. С.)

Бияштар шагда-ла түлөп, куу апаргылаан; оът-сиген оңуп куурагаш, оңгаар-дескээр калбара чыткылап алган; эзим иштинин оруу доңаттай берген. (Л. Ч.)

Бияш бүрүзү шупту торгу, маңнык кеткен; ол аргаяшта, тулаа-шыкта, хемнер, хөлдер эриктеринде хөй янзы куштуң үнү кандыг ийик. (С.)

§ 8. Бүдүн чартык секти ынчалза-даа, ынчанмыже, а, ынчаарга, харын, азы, чок болза, база чергелиг эвилелдернин дузазы-биле чаңгыс нарын домак бооп каттышкан чагырышпас, ылаңгыя кайы-бирээзинде биче сектерлиг бөдүүн домактарның аразынга салыр, чижээлээрге:

Ынчан аңаа, оңгу иштинге, соогу-даа кончуг турган; ынчалза-даа ол соокка удур шыдажып, берге үени аңаа эрттирип алган бис. (О. С.)

Оон Достай бистин мурнувуска ыяш идиш, дүвүнде бир аяк хире хевектиг бичии деспижигеш салып каан; а боду олурар черинче чоруй барган. (С. Т.)

Оларның карактарының кирбиктеринде баткан ажыг дамдылар кургагылааш, орук кыдыының бо бөкпек-бөкпек сигеннеринде кужурланып турары ол-даа боор чадавас; ынчаарга оларның сыптары ноян өргээзинге эриидеттирип-эриидеттирип, бистерже далажып чанып олурган авам биле Албанчының төккен ханын сиңирип алгаш, хүрере бергени чадавас. (С. Т.)

§ 9. Бүдүн чартык секти делгеренгей, ылаңгыя кайы-бирээзинде биче сектиг чаңгыс аймак кежигүннернин аразынга салыр (чаңгыс аймак кежигүннернин аразынга биче сек салырын 28—33 параграфтардан көр.), чижээлээрге:

Шала мыдырыксымаар думчуктук; долбанныг, аксымаар арынның; ойнап олурар чүгүрүк, чымчак карактар-

лыг; чаа хевир-биле бажын таарыштыр дырап алган; ак хар-биле дөмей халат кеткен; өкпе өңнүг торгу хөлбен тоннуг уруг уткуштур кылаштап келди. (С. Т.)

Чай шагда эки ажылдан кижиче кыш көрбес: малын чай оңду кестирип семиртир; тараа-быдааны тарып алыр; айын, безин, ааржы, ээжегей, курудун кадырып алыр; аң-меннин ээдин-даа хөмөлөп үүжеленир; кадыг-чымчак алгы-кежин хөдүп эттээр; дүк-таагызын-даа дыдып, тыртып алыр. (С.)

§ 10. Бүдүн чартык секти бот-боттарында база чаңгыс аймак сөстөрлиг бөлүк-бөлүк чаңгыс аймак кежигүннернин аразынга салыр, чижээлээрге:

Ында чугаакыр, сүмечи, хүндүлүг өгбеннер; каас, аяныг, томаанныг, чараш херээженнер; кайгал, эрес, сыңзыг эрлер дээш; кенен, пөрүк, ыядычал, шоваа, тенек ажы-төл дээш кымнар чогул. (С.)

§ 11. Бүдүн чартык секти кол домакка чагырткан делгеренгей тайылбыр домактарның аразынга салыр, чижээлээрге:

Күскү салгын сыынайдыр хадып келгеш, арынны сооланнадыр суйбап эртип турда; агаарның арыг, экизи-даа кижинин мээзин өттүр хап, угаанны сергедип турган ышкаш бооп турда; теректернин алдын-сарыг бүрүлери шылырткайндыр хадып турда; арыг иштинде дамырак кара сугнуң бүрүлөр аразы-биле шырыңайнып бадып чыдарын дыңнаарга, кончуг аныак кыс бодунуң эжинге ынакшаан кижизинин дугайын чугаалап берип чыткан ышкаш бооп турган. (О. С.)

§ 12. Бүдүн чартык секти абзацтардан эгелеп дес-дараалай дугаарлап чыскааган бөлүк чүүлдер бүрүзүнүн сөөлүнгө салыр, чижээлээрге:

Ийи дөстен тургустунгаш, чаңгыс утканы илередип чоруур нарын сөстөрни дефистеп бижиир. Ындыг сөстөрнин бөлүктери:

1) киш-кулаа, инек-караа, көгө-буга, ак-балык, көктараа, кызыл-кат;

2) ак-көк, хүрөң-кызыл, куу-сарыг, ала-шокар;

3) ая-дузак, аяк-сава, ок-чемзек, ыяш-даш, тараа-быдаа, оът-сиген... [Оон-даа ыңай уланчылыг.]

(«Орфографтыг словарьдан».)

БИЧЕ СЕК

1. ЧАНГЫС НАРЫН ДОМАКТЫН ИШТИНДЕ ЧАГЫРЫШПАС БӨДҮҮН ДОМАКТАРНЫН АРАЗЫНГА БИЧЕ СЕК

§ 13. Биче секти эвилелдер болгаш эвилел сөстөр чок-ка чангыс нарын домак кылдыр каттышкан чагырышпас бөдүүн домактарның аразынга салыр, чижээлээрге:

Тараа бо чылын дендии чаагай үнген, ону ажаап күш четпейн турар. (К.-Л.)

Час эрткен, ооң соонда чай эгелээн. (С. С.)

Ортузунда хараалчы бар,

Олче кас-даа шымнып кирген.

Каарган күжүр кылаң дошка

Хаартып хонган, бутта сан чок. (С. Там.)

§ 14. Биче секти, -п кожумактыг деепричастие-биле илереттинген сөглөкчилерлиг бөдүүн домактар чангыс нарын домак кылдыр каттышканда, оларның (ук бөдүүн домактарның). аразынга салыр, чижээлээрге:

Хар шагда-ла эрип, дамдылардан дамырактар аккан. (С. Т.)

Ол аразында хүн ажып, даглар баштары куурарып, ыяштар карарып келди. (С. П.)

Илчирмааның сеткили улам дүргедеп, чүрээ дүрген-дүрген тиккилеп турганзыг бооп, сагыжында бир-ле чүве карартып келген. (Б. Х.)

Өөрээнинден чүрээ хөрээн чаза теп каггы дег кынып, эът-боду чымырткайнып, баары саргып, караанын чажын хемчээл чок төгүксээн. (С. С.)

§ 15. Биче секти а, ынчаарга, харын, ынчалза-даа, ынчанмыже чергелиг эвилелдерниң дузазы-биле чангыс нарын домак бооп каттышкан чагырышпас бөдүүн домактарның аразынга, ук эвилелдерниң мурнунга салыр (бо чергелиг эвилелдерниң мурнунга биче сек салырын 29 параграфтан база көр.), чижээлээрге:

Улус оон-моон шуугаан, а Мыкылай улустуң тоо быдаргай ыыдын оожургадып турган. (С. Т.)

Аңчы Көстүктүң соонче чортуп каан. Ис-даа чок, ынчалза-даа ыт халып-ла олурган. (Л. Ч.)

Аъттарлыг партизаннар деревняны бүзээлөпкеннер,

ынчаарга бистин взвод Чолдак-Степанның турлаан таварты кожазында бажыңнарның дээвириңче болгаш даг баарыңче боолай бергеннер. (С. Т.)

Бис-даа канчаар деп бис, харын боттарыңар көргөш келиңер! (С. С.)

§ 16. Биче секти азы (азы—азы), чок болза (чок болза — чок болза), та—та деп аңгылаштырар эвилелдерниң дузазы-биле чангыс нарын домак кылдыр каттышкан чагырышпас бөдүүн домактарның аразынга, ук эвилелдерниң мурнунга салыр (бо эвилелдерниң мурнунга биче сек салырын 30 параграфтан база көр.), чижээлээрге:

Одагда аңчылар чаа сөктүп кээп, хөй от ужудуп турлар ирги бе, азы амдыы оол суксадыр маңнааш, эртежиң барып шай хайындырып тур ирги бе? (С.)

Машина келзин, чок болза чадаг базыптаалы. (Ю. К.)

Дээр чүдөрөп, агаар баксырап, шагның үезиниң аайы-биле бир-ле черге бир-ле чүве болур: чок болза чаа чар, чок болза хар чар, чок болза хадааш туруптар. (С. С.)

Ол бодалга алыскаш, та сагыш анны бергеним ол, та болур деп турган чүүлду черле чүрээмниң эндевейн барганы ол чүве. (С. С.)

§ 17. Биче секти эвилел уткалыг -даа—даа, бе—бе деп артынчы сөстөрниң дузазы-биле чангыс нарын домак кылдыр каттышкан чагырышпас бөдүүн домактарның аразынга салыр, чижээлээрге:

Дээр-даа аяс, хат-даа чок, куштар-даа шимээн. (С. Т.)

Ында берге-даа чүве бар-ла, солун-даа чүве долу, эргим-даа чүве элбек. (О. С.)

Эки эр болгаш, эъди изип чадап тур ирги бе, багай эр болгаш, байгы шаа бо чоор бе?

(«Хан-шилге аъттыг Хайындырыңмай Багай-оол»
деп тоолдан.)

§ 18. Биче секти эвилел уткалыг бирде — бирде, чамдыкта — чамдыкта деп наречиелерниң дузазы-биле чангыс нарын домак кылдыр каттышкан чагырышпас бөдүүн домактарның аразынга салыр, чижээлээрге:

Мен ону сактып келгеш, бирде бажым-даа туттунар мен, бирде каткым-даа кээр. (С. С.)

Мээң анаа-ла база хөрөк-чүрээмге бирде-бирде кыш дүжүп, бирде-бирде час, чай дүжүп турары ол-дур ийин. (С.)

Чамдыкта чаъс чаап кээр, чамдыкта хар ургап туруп бээр.

II. ЧАНГЫС НАРЫН ДОМАК БООП КАТТЫЖАР ЧАГЫРЫШКАН БӨДҮҮН ДОМАКТАРНЫҢ АРАЗЫНГА БИЧЕ СЕК

§ 19. Биче секти кол домакка бээриниң, турарының болгаш углаарының падеж кожумактарының дузазы-биле каттышкан тайылбыр домактың соонга салыр, чижээлээрге:

Долума бар чорда, хүннүң кызыл херелдери барыын талакы бедик тандыларның бажында дээп келгеннер. (О. С.)

Ынчап хөөрежиң олурувуста, ийи кадарчының соондан хөлчөк улуг сеспигир кара ыт далаш-биле челип чоктады. (С.)

Чугаа төнгелекте, авам кирип келди. (С. П.)

Даң адып кээрге, дарааның чарылгазынга хүлээлгем дужаап бердим. (С. Т.)

Багын чугаалаарга, бачыды арлыр. (Үлегер домак.)
Эрткен үениң төөгүзүн амгы шагда чугаалаарга, солун болгаш өөредиг болур болгай. (К.-Л.)

Тараа бышкыже, сиген кезилдезин доозар. (С. С.)

§ 20. Биче секти кол домакка хамаарышкан даар байдалдың болгаш чөрүлдээниң тайылбыр домактарының сөөлүңгө салыр.

а) Даар байдалдың тайылбыр домаа, чижээлээрге:

Хураганнарны үргүлчү кажаага тургузар болза, өзөринге-даа, кадыыңга-даа багай болур. (Л. Ч.)

Бир эвес менээ чөпшээрээр болза, бодумнун «Восток—4» кораблимге ам-даа каш удаа күзелдиим-биле ужудар ийик мен.

(Космонавт П. Поповичиниң чугаазындан.)

Дүн дүжер болза, мырыңай ат болур. (О. С.)

— Бир эвес тыва араттар силер оларга удур тура халыжып кээр болзуңарза, бис анаа көрүп олурбас, силерге болчу бээр бис—деп, кызыл партизаннарның чанчыны харыылаан. (С. П.)

б) Чөрүлдээниң тайылбыр домаа, чижээлээрге:

Дайзын ыйып чүткүзе-даа,

Дайынчы чон тендиш дивээн. (Ю. К.)

Мергенниң кырында күстүн оожум кежээзи дүжүп келген болза-даа, күскү алдын бүрүлөрнүн янзы-бүрү өнү имиртиңни өттүр харын-даа чырык көстүр турган. (С. Т.)

Ынчаар чугаалап орза-даа, ооң бодалы дүвүрөвишаан орган. (О. С.)

Үер, чанлык, өрт, шуурган

Үрөп-талап хоратса-даа,

Үнүп орар ногаан шеди

Үргүлчү-ле халап турар. (С.)

§ 21. Биче секти кол домактың иштинде тайылбыр домакты ийи талазындан аңгылаарынга хереглээр, чижээлээрге:

Охаай, оларга сен, моон бар чыдырда, ужурашкандыр сен. (С. Т.)

Ол хиреде-ле улус чанар хөңнү чок, бир эвес карангылаваан болза, ам-даа ажылдаар хире турган. (О. С.)

Мен харын, бөргүмнү дуй баглап, улуг негей тон-биле дуй шуглаарга, хорадап, ынавайн... чораан мен. (С.)

Ынчап ойнап турувуста, бызааларывыс кежээ, хүн ажа бергенде, чанып келдилер. (С.)

§ 22. Биче секти нарын домактың иштинде кайы-бир кол домакка хамаарышкан элээн каш тайылбыр домактарның аразыңга салыр, чижээлээрге:

Ийи-Тал биле Оттук-Даш аразыңга бир аалга хонуп чыдырымда, бөрүлөр коьдан үглөп кээрге, октарымны аткылап каапкан кижин мен. (С. Т.)

Шала часкаар, оьт бажы чап-чаа шымыраып чыдырда, чылгы бөлүп чорааш кээримге, Караңмай ашак чедип келген олур. (С. П.)

Кадыр арттың арты суурда

Каттыраңнаан душтуу барда,

Хаттыг-чаъстыг дүн-даа дүшсе,

Кадыг эр-даа ара хонмас. (К.-Л.)

Эртенинде чүгле даң хаяазы чырып кээрге, Долума кажаның аксын ажыдыптарга, ак хураган иезин эеп, бодунун кара кудуруун чайып чассып турда, ооң кудуруунун кырын иези эргеледип чылгап турган. (О. С.)

§ 23. Биче секти чаңгыс тайылбыр домактыг делгеренгей эвес элээн каш домактарның аразынга салыр, чижээлээрге:

Чүве чугаалаар дээримге, боостаам харлыга бээр, караам чажы төктү бээр, кезек ыттавайн олур мен. (С. Т.)

§ 24. Биче секти соонда, соон дарый, сөөлүндө, аразында, орта; ужурунда, төлээде; ужун, дээш; болгаш чергелиг дузалал сөстөр-биле кол домакка каттышкан тайылбыр домактарның соонга салыр, чижээлээрге:

Партизаннар чорупкан соонда, Сарыг-Сепке Мыкылай деп аттыг кижиги тыпты берген. (С. Т.)

Маадырның арны хүрерип келген соонда, холдарының сиырлери дыңзып келген. (О. С.)

Чем хайнып турар аразында, өгнүн иштин дескиндир көрө кааптым. (С. П.)

Оол аргамчызын дүрүп алгаш, кылаштап чедип келгеш, эр хүрөң кулуннун аргалыктыг алды мойнундан киир каггаш, олуруптар орта, моюннап ынай-ла бооп-тур. (Танаа-Херел» деп тоолдан.)

Кыйгырыгны чарлаар солун, дептер чок болган ужурунда, ооң утказын яды араттарга чедирери-биле кожууннар санынче элчилер аъттанган. (С. Т.)

Айтырыг билдингир болган төлээде, ону ам ажыл-херек кырынга боттандыраар болгай. (С. С.)

Төрөөн бижик чок ужун, моол бижик ажыглап турган. (С. Т.)

Бүдүрүлгө планы чедииникинниг күүсеттинген дээш, завод коллективи макталга алган.

Оттук-ыяш чок болгаш, оттук астып чоруурлар. (С. Т.)

Өг-баш чок болгаш, бистиң өөвүске турар чүве. (С. П.)

§ 25. Биче секти билек, биле деп эдеринчилернин дузазы-биле кол домакка каттышкан тайылбыр домактын сөөлүнгө салыр, чижээлээрге:

Машина ажыт кире бээри билек-ле, Оюнмаа өскөнтөрөөн өртемчейинден чарлып, бир-ле үш-танывазы оран-делегейде кээп дүшкөн чүве дег болган. (С. П.)

Туң эдери билек-ле, чанчыннар баштадыр бурунгаар мөөңү-биле сөктүп кирипкен бис. (С. Т.)

Чер чырыыры биле, аңчылар аъттаныпкан. (Л. Ч.)

§ 26. Биче секти болдур деп дузалал кылыг сөзүнүн, -ыл, -ил, -ул, -үл, -л деп кожумактарның болгаш -дыр,

-дир, -дур, -дүр, ийик деп артынчы сөстөрнүн дузазы-биле кол домакка каттышкан тайылбыр домактарның соонга салыр, чижээлээрге:

Кажан-на салыптар болдур, ынчаарда-ла чедип кээр мен. (С. Т.)

Кайда кым-на эки чүве кылып алган болдур, ыяавыла билген, дыңнаан, хөөрөп магадаан чоруур. (С.)

Кым ажылдавазыл, ол чем чивес.

Эмге-сеске, чурум кайдал, элбек, байлак колхоз ында. (Үлегер домак.)

Бодумнун херээм дугайында кымга четсе экил, чугаалап берип көрүңерем — деп база айтырдым. (С. Т.)

— Кайнаар бар дей-дир, ынаар баар мен. (С. Т.)

Шыктыг хөрзүңгө ыяш канчаар үнөр ийик, ол (Герасим), үнү чок болгаш, база ынчаар доругуп өскөн.

(И. Тургеневтиң «Муму» деп чогаалындан.)

§ 27. Биче секти чүге дээрге, чүге дize деп чагырыштырар эвилелдернин дузазы-биле кол домакка каттышкан тайылбыр домактын мурнунга салыр, чижээлээрге:

Олар мээң бо кадарып чыдар шаңымга келирлер, чүге дээрге бо бистиң хову бригадавыстың одаа болбазыкпе... (К.-Л.)

Анайның аңаа чоокшулаар хөңнү чок болган, чүге дээрге Анай мурнунда өөренип турган школазынга, өөреникчилер аразынга Оюнмаа ышкаш, ындыг авторитеттиг чораан. (С. П.)

III. ДОМАКТЫҢ ЧАҢГЫС АЙМАК КЕЖИГҮННЕРИНИҢ АРАЗЫНГА БИЧЕ СЕК

§ 28. Биче секти эвилелдер чокка каттышкан чаңгыс аймак кежигүннеринин аразынга салыр, чижээлээрге:

Эртемденнер, ажылчыннар, тараачыннар
Бедиктерни, тереннерни шүүргедеп,
Эңмежок хөй алдарлыглар оруу-биле
Бергелерге торлуш дивейн тиилеп турар. (Ю. К.)

Совет кижиги угаанындан,
Совет холдуң уранындан
Төрүттүнген ракета
Төөгүдө эң-не баштай
Октаргайда Венераже
Орук шинчип ужудупту. (Б. Х.)

Кара сугну, шетти, мени
Чывар, соок-даа доңурбас-тыр.
Чылыг тыныш частың кээрин
Харын сөглөп турган дег-дир. (К.-Л.)

Ажыл-ишке, демиселге
Аштырбас бис, күчүлүг бис.
Бомба частып, дайын боорун
Болдурбас бис, күзевес бис. (О. С.-т.)

Хувулгаазын тоолда ышкаш,
Курбустуже орук баштаан
Магаданчыг, маадырлыг
кымнарыл ол?—
Павел биле Андриян деп
бистиң оолдар! (С. П.)

Суурнуң ыржым кудумчузун өрү майкаларлыг, шаро-
варларлыг, спортчу майыктааштарлыг ийи уруг хөөре-
жиң чоктап орган. (С. П.)

Өөнүң шимчээр-ле ажылын ол кылыр: ыяжын чүк-
тээр, тараазын соктаар, суун суглаар, пажын паштаар,
анай-хураганын хөнээр. (С. С.)

Ында бир черде аалче чоруп, ында кандыг улустар
барын көрүп, таныжып көрээли. (С. Т.)

Көөрге, күжүр Домбаш аьдың мунуп алган, хулбүзүн
ол-бо талазында чаяннадыр дергилеп алган, каттырым-
зай берген чортуп олургулаар. (С. Т.)

Каттаан, тооруктаан, айлаан, бестээн уруглар эдерери
бир-ле берге болгаш тергиин солун херек ол. (С.)

Т а й ы л б ы р 1. Чаңгыс аймак эвес тодарадылгалар-
ның аразын биче сек-биле ангылаvas, чижээлээрге:

Турлаавыстың артыгы чарыында мөзүр-мөзүр хаялар-
лыг кадыр даг хереп алган, мурнуу чарыында кылагар
ак хову херли берген, ооң ындында ынаар калбак эзим-
нерлиг сын көгерип чыдыр. (С. П.)

Т а й ы л б ы р 2. Деепричастие биле причастие домак-
тың кандыг-бир кежигүнү болур нарын кылыг сөзүнүн
эштекизи азы кылдыныг байдалы бооп чорда, оларнын
аразынга биче сек салбас, чижээлээрге:

Кижини мурнай көрүп каан диң хоруп олуруп ка-
лыр. (С.)

Он шаа хонукта өске аалдар тегерип чоруп тур
мен. (С. П.)

Бөрүнү сөөртүп алгаш, аалга эжкээривиске, улус инек-
терин үглөпкен халактаан турлар. Чүү болган чүве боор
дээш, чоокшулай бээримге, ийи хире инектин балдырла-
ры ойбак, а бир инектин эмиин оя соп алгаш барган бол-
ган. (С. Т.)

Хаяжык ынчалдыр бодап алган ажылдап турган. (С.)

§ 29. Биче секти а, харын, ынчаарга, ынчалза-даа, ын-
чалзак, ынчанмыже чергелиг эвилелдерниң дузазы-би-
ле каттышкан удурланышкак уткалыг чаңгыс аймак ке-
жигүннериниң аразынга, ук эвилелдерниң мурнунга салыр
(бо эвилелдерниң мурнунга биче сек салырын 15 пара-
графтан база көр.), чижээлээрге:

Сен чаш уруг эвес, а эр апарган кижидир сен. (С. П.)

— Сен ам сумуда эвес, а заводта болгай сен. (О. С.)

Олар шевер часты ыяавыда ажыр чуруп, черниң хөр-
зүнүн угулзалаар эвес, харын чайын, күзүн барып кан-
дыг-кандыг хевистер болу бээрин бөгүн өттүр көрүп
угулзалап турарлар. (С.)

Чаашкын аязыр хамаанчок, харын улам киткеп, мы-
рыңай хар-биле холужуп кээп турар апарган. (О. С.)

«Каяа-даа эки, ынчаарга бажыңыга улам эки» ди-
жир чүве болгай.

(Космонавт П. Поповичиниң чугаазындан.)

Мерген шаа төнүп турупкан, ынчалза-даа аас-кежик-
тиг болу берген, аксынче бадып чыдар. (С. Т.)

Хоочун кадарчы кочулай аарак, ындыг-даа болза арай
билдирбес кылдыр чугаалаан. (О. С.)

§ 30. Биче секти катаптаар чок болза — чок болза,
азы — азы, база — база, та — та деп эвилелдерниң дуза-
зы-биле каттышкан чаңгыс аймак кежигүннерниң ара-
зынга салыр (бо эвилелдерниң мурнунга биче сек салы-
рын 16 параграфтан база көр.), чижээлээрге:

Аңаа салды онза эптиг башкарбас болза, чок болза
хаяга үзер, чок болза чаңгыс черге дескинип туруп бээр.
(С. Т.)

Дүжүметтин хөрөктээшкининге ийикпе азы мээң бер-
ген харымга шыдавайн ийикпе, азы черде бодунун аа-
йы-биле ийикпе:—Че, оолдар — дээш, Тахтаң-Маадыр
мурнуvуста өрээлче кире халыды. (С. Т.)

Ынчангаш ыңайлыынга кире берген. Уругтар адазы

калган хөөкүйнүн орнунга база, бодум үлүүмнү база каттай ажылдап чоруурум бо-дур. (С.)

Ында та кандыг оран, та кандыг чурт бар чүве. (С. Т.)

Сарыг та келир, та келбес, буруузун та миннир, та билинмес—ынаныр аргажок. (С. С.)

Т а й ы л б ы р. Бир эвес чок болза, азы, база деп эвилелдер домактын чаңгыс аймак кежигүннеринин аразынга катаптавас болза, ол чаңгыс аймак кежигүннерни биче сек-биле аңгылавас, чижээлээрге:

Оюнмаа даады-ла ындыг: артыкы сонгадан дуюкаа кирип келгеш, удаан бооп чыдар чок болза дүштежок чемненип олурар. Авазы ону көрүп кааш, аажок магадаар чок болза менчей бээр. (С. П.)

Албан черинден чүгле беш аттынар ланчыы, сарыг кандаазы, тейин дургаар дин кудуруу илип каан довурзак азы терезин бөрт алыр турган. (С. Т.)

Ооң ужуру-биле кижинин төрөөн чылы азы хүнү-даа дийик, чыл бүрү дакпырлавас, а он ийи чылдың бодунга барып таваржырга, «чылы кирер» деп чүве ол. (С.)

§ 31. Биче секти чаңгыс аймак кежигүннерни каттыштырбас, а кандыг-бир чүвениң адын өскээр (өске ат-биле) адап тайылбырлаар азы деп сөстүн мурунга салыр, чижээлээрге:

Тайгада сырбык, азы дин элбек. Аң-меннин база бир дайзыны болур үстү, азы дырбактыгны кайы-даа үеде өлүрери хоругдал чок.

§ 32. Биче секти катаптаар-даа — даа, бе — бе, эвес — эвес деп артынчы сөстөрнүн болгаш бирде — бирде, чамдыкта — чамдыкта деп наречиелерниң дузазы-биле каттышкан чаңгыс аймак кежигүннерниң аразынга салыр (бо чергелиг артынчы сөстөр болгаш наречиелер дузазы-биле чаңгыс нарын домак кылдыр каттышкан бөдүүн домактар аразынга биче сек салырын 17, 18 параграфтардан көр.), чижээлээрге:

Чуртталгазында бир дугаар таваржып турар ажыл болганда, оларга сүрээденчиг-даа, өөрүнчүг-даа болур ужурлуг. (О. С.)

- Ону олар чоорул, авай?
- Ойнаарлар бе, чиирлер бе?
- Хоюг, чымчак уя туткаш,

Хонар болгай, чассыгбайым. (Ю. К.)

Азага кыскаш-даа эвес, бурганга чула-даа эвес.

(Үлегер домак.)

Оюнмаа танывазы улуг кижилер-биле кажан-даа чугаалажып көрбээн. Ынчангаш канчаар олурар аайын тыппайн, холдарын чамдыкта стол кырынга салып-даа, чамдыкта дүжүрүп-даа, бирде дужунда хананы дургаар ас-кылап каан карталарже көрүп, бирде баарында столче көрүп, иштинде дүвүрөп-ле олурган. (С. П.)

Дыңнаалап тур мен: шынап-ла, бистен каш километр хире бир-ле черде өөр бөрүлөр бирде улуп каап, бирде үзүктелип каап турганнар. (С. Т.)

§ 33. Биче секти удурланышкак уткалыг чаңгыс аймак кежигүннерниң аразынга салыр, чижээлээрге:

Мен үннерни дыңназымза-даа, чүнү-даа көрбейн-дир мен. (С. Т.)

Өдүрөөн часса-даа, хөлүн часпас.

(Үлегер домак.)

Дем чаа саанчы мен дээн хирезинде, ам өөренир мен деп турар. (С. П.)

IV. КАТАПТААР СӨСТӨРНИНҢ АРАЗЫНГА БИЧЕ СЕК

§ 34. Биче секти кылдыныгның үргүлчүлээрин, чүвениң хөй санныг болурун, шынар талазы-биле хире-чергезин көргүзөр болгаш база болур-болбазын бадыткап илередир катаптаан бир дөмей сөстөрнүн аразынга салыр, чижээлээрге.

— Кортпа, кортпа, Экер. Шоолуг чүве-даа болбаан. (С. П.)

— Ажырбас, ажырбас, оол. Үжүтлел бисте ам-даа хөй, саазын, карандаш база бар. (С. Т.)

Ховуларда тараа-ла тараа, тараа-ла тараа. (С.)

— Моон артык чер-даа турбас.

Кукуруза, кукуруза,

Моорлаңар, моорлаңар!—деп,

Кур чер ону чалап турган. (Л. Ч.)

Чайым чогул, хлеб херек, хлеб — дээш, хапты. (С. С.)

— Ийе, ийе. Дорт-ла болду. Ылап-ла билир-дир сен. (О. С.)

К.Ө.К. Амыр!.. Ийет, ийет, дарга чедип келген деп

дыңнааш, хөлчөк далажып, артында дериде бердим.
(С. Т.)

— Чүү дидирлер?—деп, хаан айтырган. Мергелдей тура:

— Шымда, шымда дээр улус-тур—деп далаштырып-тыр.

(«Мергелдей» деп тоолдан.)

— Чок, чок, Оюнмаа, сен часпаан сен, шынын чугаа-ладың, мен шаанда башкы чораан кижиге мен. (С. П.)

V. ДЕННЕЛГЕНИН ТАЙЫЛБЫР ДОМАКТАРЫНГА БОЛГАШ ДЕННЕЛГЕ БӨЛҮГЛӨЛДӨРИНГЕ БИЧЕ СЕК

§ 35. Биче секти ышкаш, дег деп эдеринчилерлиг бол-гаш база -зыг, -зиг, -зуг, -зүг деп кожумактыг сөстөр кирген деннелгенин тайылбыр домактарын болгаш ден-нелге бөлүглөлдөрүн аңгылаарына хереглээр; олар до-мактын эгезинге турда, сөөлүндөн, а ортузунга турда, ийи талазындан аңгылаар, чижээлээрге:

Бистиң октарывыс дээрбечилерни, чидиг кадыр-биле мургу кескен ышкаш, кыргый шаап-ла тур. (С. Т.)

Ыяштарның бүрүзү чидиг-ногаан бооп алган, шуп-ту-ла чүведен оюн дилеп турган ышкаш, салгынга чинди-цейнип турар. (О. С.)

А балдыры-даа, холдары-даа, сугда ыяш дег, сирицей-нип олурар болган. (С. С.)

Та канчап оон үнүп келген чүве ийик, ол туругнуң кырында чаңгыс чодур кара пөш, хереп келген адыг дег, сербее берген тур. (С. П.)

Ыржым-шыпшың делгем хову
Ырлар-шоорлар үзүктөлбөс,
Чалгып чыдар далайлар дег,
Чаагай дүжүт турлаа болур. (В. Э.)

Революцияның херээ, чер-чери-биле өрт кыпканзыг, шак ынчаар калбарып өөскүп турган. (С. Т.)

Кадарчының калбас эжи Эгерек... арай өскээр барган шарыжыктарны артындан барып хоюскулап, силерниң кайнаар баарыңарны мен база билир болдур мен ийин дээнзиг, халып чоруп каан. (Б. О.)

Тайылбыр. Дараазында сөстөргө грамматика та-лазы-биле шуут холбашкан деннелге сөстөрүн биче сек-биле аңгылаас, чижээлээрге:

Ховуну-даа, дээрни-даа көөрге, кыдыг-кызыгаары чок чүве ышкаш апарган чыдар. (О. С.)

Чойган ышкаш хөнү сынныг,

Чодураа дег кара карактыг

Чалыы кыстар ынактарын

Ырлап үдөп, чорудуп турлар. (С. П.)

Эзир ышкаш эрес, хартыга ышкаш кашпагай.

VI. ТАЙЫЛБЫР КАПСЫРЫЛГАЛАРЫНГА БИЧЕ СЕК

§ 36. Биче секти мурнунда хамаарышкан сөзү-биле дөмөй арын, сан, ладеж болгаш хамаарылга кожумактар-лыг бооп хереглеттинер капсырылгаларны ийи талазын-дан аңгылаарына хереглээр, чижээлээрге:

Оон мону, бо хлебти, меңээ белекке база бердилер.
(С. Т.)

А ававысты, чөнүк иевисти, кээргеп чоруур сен, оон сеткилин хомудатпазың, азырап каан ажаалын чанды-рарын бодаар сен. (С. С.)

— Маңаа, бо совхозка, ажылдаар, кежээки школага өөренир, ынчангаш силер-биле деңге ортумак школа доо-зар деп бодаан кижиге мен. (С. П.)

VII. КОЛ КЫЛДЫНЫГГА НЕМЕЛДЕ КЫЛДЫНЫГНЫ ИЛЕРЕДИР ДЕЕПРИЧАСТИЕГЕ БИЧЕ СЕК

§ 37. Биче секти домакта кол кылдыныгны илереткен кылыг сөзүн мурнап турар немелде кылдыныгны илере-дир деепричастиелерниң сөөлүңге салыр, чижээлээрге:

Караңгы имирде тургаш, аннап чоруптувус. (О. С.)

Туруп чоруткаш, баглап каан аъттың дынын чешкеш, колун-чиримин дыңзыткаш, Вераже чедип эккелдим.
(С. Т.)

Авам курун эде куржангаш, авыраа берген чоон ка-ра чажын суйбай туткулааш, чорупту. (С. П.)

Дамырактар чыылгаш, хем болур—
Тарамыктар чыылгаш, күш болур.
(Үлегер домак.)

Машиназын меңээ тутсуп
Манадып кааш, дөрже басты.
Аңаа баргаш, чүве тыппайн,
Аяар, ыт чок эеп келди. (Ю. К.)

Даг көрбейн, эдээң азынма —
Суг көрбейн, идиң ужулба. (Үлегер домак.)

Демгизи тендирип чоруй, бир холу-биле чер даянгат,
барып ушпайн, туруп келген. (О. С.)

Оюнмаа чанып ора, база дыка боданган. (С. П.)

Ынчап көрүп чыда, удуп каап-тыр мен. (С. П.)

Шериглер бооларын белеткевишаан, бүзөөлөп алган
турлар. (С. Т.)

Чоон кезектернин чаштанчылары дызырткайндыр
дагжавышаан, ишкээр ужугуп тургулаан. (Л. Ч.)

Садык бистиң-биле кады алдын-шокар шаажаң хува-
зынга сарыг шайын кудуп аартавышаан, уламчылап
олурду. (С.)

Бараан аъдын баглап каг салы-ла, контораже далаш-
ты-биле базыпкан. (Л. Ч.)

Тайылбыр 1. Утка болгаш үн аяны-биле дараа-
зында сөстөргө шуут хамаарышкан деепричастииелерни
биче сек-биле аңгылаvas, чижээлээрге:

Күжүр эрни аар, ам база биске чурттаар дээш кел-
диң бе? (С. Т.)

А айтырыгны саадатпайн шиитпирлээрин уругнун
арын-нүүрү негээш турупкан. (С. С.)

Дезип үнеринден четтикпейн барган бис. (О. С.)

Наталья Прокопьевна аалчылар хүлээп алыр дээн, ке-
жээки чем аппарып бер дээш чорутту деп мындыг.
(С. Т.)

Оътгаан хой чоогунда эң-не бедик тей кырынга үнүп
алгаш, ырлап олура хүнзээр мен. (С. П.)

Тайылбыр 2. Дээш деп эдеринчи сөс ат сөзүнүн,
чүве адынче шилчээн кылыг сөзүнүң (причастииенин)
сөөлүңгө киргенде, ону биче сек-биле аңгылаvas, чижээ-
лээрге:

Сени дээш кежээки одарны эрттириптим көрөм!—деп,
ачам химиренип чугааланган. (С. Т.)

Күштүг мен дээш хөрээң чайба. (Үлегер домак.)

§ 38. Биче секти домактын иштинде мурнунда при-
частииелиг дораан, соонда деп дузалал сөстөрнүн сөөлүн-
ге салыр (бөдүүн домактарны чагырышкан нарын домак
кылдыр каттыштырар дораан, соонда деп сөстөрнүн соон-
га биче сек салырын 24 параграфтан көр.), чижээлээрге:

Бижикке өөренип алган дораан-на, чагаа бижиир мен.
(С. Т.)

Куу костюмнуг, күдер сынныг аныяк дирт кара киж
кирип келгеш, Александр Иванович-биле мендилешкен
дораан-на, Оюнмааже көрүнген. (С. П.)

Ол аразында Көстүк чыдыргaan соонда, куу ыаштар
аразынче ыңай-ла болган. (Л. Ч.)

Тайылбыр. Дораан, соонда деп сөстөрнүн мурнун-
га причастие турбас болза, оларны биче сек-биле аңгыла-
vas, чижээлээрге:

Ынчалза-даа бистиң ол «мүнүвүстүң» соонда киж
ниң чем чиксээри дам баар. (С. Т.)

Койгуннун бажын Черликпенге ол-ла дораан одура
шаап берген бис. (С. Т.)

VIII. ДОМАКТЫҢ ИШТИНДЕ ӨСКЕ СӨСТӨРНИ ТОДАРАДЫП АЗЫ КЫЗЫГААРЛАП ТУРАП СӨСТӨРГӨ БИЧЕ СЕК

§ 39. Биче секти домактын иштинде ылаңгыя, башка,
өске, аңгыда, кадына, хамаанчок, ёзугаар, безин, туржук,
байтыгай чергелиг сөстер-биле кады мурнунда ийикпе да-
раазында сөстөрнүн утказын тодарадып азы кызыгаар-
лап турар бөлүк сөстөрни аңгылаарынга хереглээр, чи-
жээлээрге:

Долума оларнын соондан таваар бараадап чорда, дум-
чуунга көктүң, ылаңгыя кулчаның чыды каңгып билдинип
турган. (О. С.)

Казанакта, менден башка, бичии уруглар черле чогул.
(С. Т.)

Ооң сураан дыңнаан боордан башка, бодун көрбээн
кижи мен. (С. П.)

Бо мунуп чоруур доруг аъдымдан аңгыда, аалда мол-
дургалыг шилги инээм бар. (О. С.)

Аңаа, аныяктардан өске, кырганнар база келген.
(Л. Ч.)

А мээң олурганым эжикте, менден өске, кым-даа чок.
(С. С.)

Мергенниң уну, чайның кончуг изиинде безин, дагнын
өң-баазын чечектери-биле каастаныпкан чыдар, ооң чара-
жынга кижиниң караа дек-ле салдынмас. (С. Т.)

Бо эш болза, бистиң дилээвис ёзугаар, силерге сур-
гакчылаар дээш келген чанчын-дыр. (С. Т.)

Бирде-бирде, кижиге дег бичии чүве хамаанчок, бүдүн
бажыңнар көзүлбейн баар; кижиниң бүгү боду, оон тур-
жук аксы-думчуунун ишти, куруг довурак апаар...
(С. С.)

Ынчаарда мен ышкаш уруг-дарыг байтыгай, улуг
эрлер, кадайлар-даа кайын эскерер ийик. (С.)

IX. КИИРИЛДЕ СӨСТЕРГЕ БОЛГАШ КИИРИЛДЕ ДОМАКТАРГА БИЧЕ СЕК

§ 40. Биче секти кириилде сөстөрнн болгаш делгерен-
гей эвес кириилде домактарны аңгылаарынга хереглээр.
Олар домактын эгезинге турда, сөөлүндөн, ортузунга
турда, ийи талазындан, сөөлүнге турда, мурнундан аң-
гылаар, чижээлээрге:

Шынап-ла, адазы, иези чок чаш кижиге канчап өзер.
(С. Т.)

Шында-ла, дыка элдептиг хүн-дүр бо. Көрдөн, бис
дээрге чаңгыс хүн иштинде, бир талазында, уткужуп
турар, ийи талазында, үдежип турар улус-тур бис.
(С. П.)

Бодавыже, номгулаштыр бижиири берге турган болгай
аан. (С. П.)

Ажы-биле чугаалаарга, ону мен уттупкан турган
мен. (С. С.)

Шынын чугаалаарга, база, аанакайын, силерге бичии
шаптык болур дээш келдим. (С.)

Дузалаар дээш, таакпым хавын кактап көөрүмге, ха-
ралаан, хевектедип төнүп калган болду. (О. С.)

Кааң хүннерде тырттыңгаш, бичии дырылап чыдар,
сактырга, аксынга арай боорда чедер ышкаш көстүр.
(С. Т.)

Данзычы харын, экизи көргөн, менээ болчу бээр эвес-
пе. (С. С.)

Канчаарга-даа, дөмей-ле үүлө бүтпес болганда, мен
бодаарымга, өөрөнгени дээр-дир. (С. П.)

Каяа-даа баарга, бо-ла таваржы бээр Чинчиваа, бак
чаянныг, база ында олурган. (С. С.)

Кончуг-даа улуг адыг чүве, мөгүдээш, чазыпкан чор-
бадым бе, харалаан!

Оон ыңай, кириилде сөстер-кылдыр мындыг сөстер хе-
реглеттинер: чугаажок, шынын сөглээрге, бирээде, ийиде,
бир чүүлүндө, ийи чүүлүндө, адактын сөөлүндө, допчузу-
биле чугаалаарга, хирезин бодаарга, оортан алырга,
силерни-биле алырга, аас-кежии бооп, шак оон ам, ың-
чангаш, ам ужурунда, угунда болгаш оон-даа өске.

X. АДАЛГАГА БИЧЕ СЕК

§ 41. Биче секти адалгаларның боттарынга хамаарыш-
кан сөстөрнн-биле кады оларны аңгылаарынга хереглээр.
Адалгалар домак эгезинге турда, сөөлүндөн, ортузунга
турда, ийи талазындан, сөөлүнге турда, мурнундан аң-
гылаар (адалгаларга дыңзыг демдек-салырын 74 пара-
графтан база көр.), чижээлээрге:

— А авай, мен Сарыг-Сеп баргаш келийн. (С. Т.)

— Угбай, сени авам дыштанып чыт дээн болгай.
(С. П.)

Шымда, оглум, кош-адыжың тут. (С.)

— Ой, күжүр эжим. адыр!
(С. С.)

— Өлчөй-маа кай барган, эжим?
(С. П.)

Айга чедер күзелим бар,
Аъткарып көр, ынак Москвам! (В. Э.)

— Чүге бир караан базып алган өрү көрүп хаарык-
тап олур сен, Дилги? («Мегечи Дилги» деп тоолдан.)

XI. АЯН СӨСТЕРИНГЕ БИЧЕ СЕК

§ 42. Биче секти аян сөстөрнннн соонга салыр (аян
сөстөрннге дыңзыг демдек-салырын 74 параграфтан көр.),
чижээлээрге:

— Аа, ол-даа, чугаажок, аштаан-даа, доңган-даа боор. (С. Т.)

— Аа, ол дээрге бистиң оглувустуң шолазы-дыр ийин. (С. П.)

— Ой, солунун, даргаларым. (О. С.)

— Ой, ой, Ээр-мыйыс хураганнапты! (Л. Ч.)

— Оо, сээң ооң-даа чөп-түр. (С. Т.)

— Оо, бо кижинин өскенин аа! (С.)

— Ээ, баянны электен соксадыптын, эш Чүктер. (О. С.)

— Па, мында чоп туруп алган сен! (С. С.)

— Ойт, мени чоор сен? (С. С.)

— Уваа, ындыг чүве турган чүл аан. (С. П.)

— Охаай, ындыг турган чүл! (С. Т.)

— Оош, тааланчыг-ла-дыр, оглум! (С. Т.)

Тайылбыр 1. Бир эвес чамдык аян сестери (чижээ: ёх, уваа, халак) домактын сөөлүңгө турар апарза, оларны мурнундан биче сек-биле аңгылаар, чижээлээрге:

— Ынчаарга-ла сиген кезип чорупканы ол-дур, ёх... (С.)

Элдептиин, уваа!

Мырыңай уттупкан-дыр мен, халак!

Тайылбыр 2. Домактын сөөлүңгө артынчы шынарлыг хереглеттинер аа, оо, ой, ойг деп сөстөрни мурнунда сөзүңден биче сек-биле аңгылаас, чижээлээрге:

— Аа, экизин аа!.. Боовус чок-ла коргунчуг-дур аа! (С.)

Сагыш хандыр хөөрежир бис. Ындыг-дыр аа? (С. С.)

— Тожу кожууннуң алдарлыг мөгези Чадамбаның шо-дак-судаа сынмай-дыр оо! (С. Т.)

— Поо дадайым, кай, ынча чеде берген бе ойг, күжүрлерим? (С.)

XII. ХАРЫЫ, САГЫНДЫРЫГ БОЛГАШ АЙТЫРЫГ СӨСТӨРНИҢ СООНГА БИЧЕ СЕК

§ 43. Биче секти домактын эгезинде ийе, чок, та, ыы, ыгк деп харыы сөстөрниң болгаш че, ма деп сагындырыг

база кай, чүл деп айтырыг сөстөрниң соонга салыр, чижээлээрге:

— Силер Москваже бар чыдар силер бе?

— Ийе; арай боорда чөпшээрел ал алдым. (С. Т.)

— Мен дөө үңгүр аксынга олурган тарбаганны база көрдүм. Сен көрдүң бе, акым?

— Ийе, кончуг улуг мургу чорду. Боолаайн дээримге, арай-ла ырак болду. (С.)

— Адар-оол, силер удуй бердинер бе?

— Чок, удувайн-дыр мен, эмчи. (О. С.)

Чок, Оюнмаа оларның кайызының-даа аайыңга кир-бес, бодунуң оруу-биле баар. (С. П.)

— Кым-дыр, уруум?— деп, адазы айтырган.

— Та, танывас мен— деп каан. (С. С.)

— Та, кым билир оларны, ойттуг чер боорга ынчап турлар ыйнаан. (С. Т.)

Кай, ону билбес сен бе? Азы уттупканың ол бе? (С. С.)

— Че, ырыдан эгелевит! (С. Т.)

— Че, ам болган, агаарлап, ойнап, хөглөп алыңар, ор-ланнар. (Л. Ч.)

— Ма, олургаш, чемненип ал. (О. С.)

— Чүл, мени хопчу кадайлар деп бодаарың ол бе? Бис ийилээ комсомолчулар ышкажывыс кай. (С. П.)

— Чүл, мындыг ажыл кылыптарыңга, кырый бээр ки-жи сен бе? (О. С.)

Тайылбыр. Домактарның аразыңга азы сөөлүңгө хереглеттинер але, шүве, че, чоп, ма чергелиг артынчылар-ны болгаш артынчы шынарлыг харын, ынчаш деп сөстөр-ни мурнунда хамаарышкан сөзүңден биче сек-биле аңгы-лаас, чижээлээрге:

Элдеп-ле чүве-дир але, мээн сейче чоруткан телеграм-мам канчап будула берген чүве боор? (С. П.)

Ол дораан чугаалавас чөгенчиини але. (С. С.)

Шокар-өртээлге баргаш, меңээ эки чоруктуг шыырак аъттан шүве. (С. Т.)

Ы Д А М Ч Ы К. Ындыг-ла харын. (О. С.)

— Эй, оол, бо удаада эки-ле эрт харын, ооң соонда көргей сен аан. (Л. Ч.)

Сен черле кажан чайланыр кижиге сен ынчаш? (О. С.)

Ынчаарга ам чүл ынчаш? (С. П.)

Ындыг-дыр че... Улузум манай берген боор, менди-чаагай... (С. Т.)

— Хоюн соонче бар чыт че. (О. С.)

— Че, че, мынчап албыстап турбайн, чсрде улузунга барбас кижн сен бе? Дем-не келдн чоп. (С. П.)

ХІІІ. БОЛЗА, ДЭЭРГЕ, ДЕП, ДЭЭШ (ДИГЕШ) ДЕП СӨСТЕРНИН СӨӨЛҮНГЕ БИЧЕ СЕК

§ 44. Биче секти даар байдалдын азы чөрүлдээнин тайылбыр домаанга эвилел уткалыг бооп кирер болза деп сөстүн сөөлүнгө салыр (даар байдалдын тайылбыр домаанга биче сек салырын 20 параграфтын «а» чүүлүндөн көр.), чижээлээрге:

Кайы-бир ак өгнүн дүндүүндөн ыш-бус бурунайнып турган болза, ынаар чүгүржү-ле бээр бис. (С. Т.)

Назы-хары улгаткан-даа болза, кашпагайы кончуг. (Л. Ч.)

§ 45. Биче секти дорт азы доора чугаа биле авторнун чугаазын холбаштырар дээрге, дээш деп сөстөрнүн соонга салыр, чижээлээрге:

Намнын улуг хуралы болур чүве дээрге, аңаа чор мен. (С. Т.)

— Мону канчап эртер кижн боор мен? — дээрге, аьды тургаш:

— Каң хожуула огуң-биле өттүр адывыт — деп-тир. (Тоолдан.)

— Мени тудунар, акыларым, от чиди! — дээш, акым-дан чаңгыс холум-биле туттунуптум. (С.)

Тайылбыр. Болза, дээрге деп сөстер кол сөс биле сөглекчинин аразынга холбаачы (кол сөстүн айтыкчызы) бооп киргенде, оон соонга биче сек салбас, чижээлээрге:

Бай-Тайга болза бистин республикада эң хадычал районнарнын бирээзи. (С. С.)

— Тайбың дээрге чуртталга — деп, база бир оол чиге сөглээн. (Б. Х.)

§ 46. Биче секти, дорт азы доора чугаа биле авторнун чугаазын холбаштырар деп дээр сөстүн сөөлүнгө улаштыр ат сөзү киргенде, оон соонга салыр, чижээлээрге:

— Шупту чыылган-дыр, эш командир! — деп, Петров илеткээн. (С. Т.)

«Тараа суггарган кижн хензиг-даа кургаг чер артты-

рып болбас» деп, ачам чагыын сактып келгеш, бир шан ак-тарааны кезиир дей бердим. (К.-Л.)

Тайылбыр 1. Бир эвес деп дээр сөстүн сөөлүнгө кылыг сөзү азы шуут аңаа хамаарышкан наречие кирген болза, оон соонга биче сек салбас, чижээлээрге:

Кезек хөөрөп берип көрүнөрем — деп ээрештим. (С. П.)

— Мени билбес деп бодаар сен бе! — деп оожум сымыранып чаңчанган соонда, ыды чиде берди. (С.)

Тайылбыр 2. Деп дээр сөс дорт азы доора чугаа-га хамаарышпаанда, оон соонга биче сек салбас, чижээлээрге:

«Боттанган күзел» деп шии дыка солун болду.

«Бүгү назынында өөрөн» деп чүвени утпаалы.

Тайылбыр 3. Бөдүүн домактарны болгаш чаңгыс аймак кезигүннерни каттыштырар азы домактын эгезинге хереглеттинер чүге дээрге, чүл дээрге, чок болза, ындыг-даа болза деп эвилелдернин соонга биче сек салбас, чижээлээрге:

Долума далажы берген, дилээр деп шийтпирлеп алган, ынчалза-даа улузунун көжүп кээрин манай берген, чүге дээрге хойларын ээн каап болбас. (О. С.)

— Чарылга шеринге мен силернин албадааныңар-биле баар эвес, а бодумнун тура-соруум-биле баар мен — дидим. Чүге дээрге кызыл ужур ужуру тиилеп турар деп чүве меңээ хүн тудум-на билдинип турганы ол. (С.)

Аңаа салды онза эптиг башкарбас болза, чок болза хаяга үзер, чок болза чаңгыс черге дескинип туруп бээр. (С. Т.)

Аныяк кижн эртер-ле сен ыйнаан, ындыг-даа болза мени кагбас сен көрөм. (О. С.)

ИИИ СЕК

§ 47. Ийи секти домактын иштинде түңнекчи сөстү тодаргайлаан чаңгыс аймак кезигүннернин (чыскааган сөстөрнүн) мурнунга салыр, чижээлээрге:

Шала кырында бызаңчынын бүдүрүп кааны чүвелер-ле хөй: шилдеп каан соңга көзенектери, кастыктар, эргин-нер, сандайлар... (С. С.)

Ам хой кадарып турар черивис бо: Ала-Тей, Базарак, Дытчыктыг, Чаңгыс-Терек бо мынчаар. (Л. Ч.)

§ 48. Ийи секти тайылбырлалдын тодаргай барымдаа-зын көргүскөн чижектерниң мурнунга кирер **чижээ, чижээлээрге, тодаргайлаарга, чүл дизе** чергелиг сөстөр-ниң сөөлүнгө салыр, а чамдыкта олар чокка-даа салып болур, чижээлээрге:

1. *я, е, ё, ю* деп үжүктөр ийи арга-биле адаттынар. **Чүл дизе:**

а) бир эвес ол үжүктөр сөстүн эгезинге азы ажык үжүктүн болгаш сөс чарар *э, ь* демдектерниң соонга ту-рар болза, *й* үннүн *а, э, о, у* үннер-биле каттышканын илередир.

Чижээ: янзы, Енисей, ёзу, Юрий, аяк, үе, оюн, съезд, Ньютон...

2. Ыткыр болгаш дүлөй үннерниң үжүктөриниң иш-тинде чамдык үжүктөрни канчаар адаарын **тодаргай-лаарга:**

1) *б* деп үжүк... [Ам-даа уланчылыг.]
(«Орфографтыг словарьдан».)

§ 49. Ийи секти бирги домактын утказын эвилелдер дузазы чокка немей тайылбырлап азы барымдаа-чылда-гаанын илередип турар ийиги домактын (азы домактар-ның) мурнунга салыр. Мындыг таварылгада баштайгы-зы кол домак, а дараазындагызы тайылбырны бооп чо-руур, чижээлээрге:

Долгандыр көрүңерем: уран частың шевер холу бис-тиң Төрээн чуртувусту канчаар каастап тур. (С.)

Оюнмааның баары ажыш дээн: дуңмазы Эрес-оолду сакты хонуп келген. (С. П.)

Дүн хай болган: бөрү чылгыдан бир кулун тудуп чип-кен. (С. Т.)

Дарый өөрүнче далаш-биле хая көрүңген: олар бо чеде хонуп келген турган. (Л. Ч.)

§ 50. Ийи секти домактын ортузунда ийикпе азы сөө-лүндө кирген дорт чугааның мурнунга салыр, чижээ-лээрге:

Биезде Сүрүннүг кезектен чарлып көжүп турувуста, оглум: «Кежээ кижиге боор мен, чүнү-даа кылыр мен, авай» — деп органын-даа чамдыкта сактып кээр-дир мен. (О. С.)

Чүге дээрге оолдар-даа, уруглар-даа даады-ла: «Ор-лан, Орлан» — дижиб, ооң чанынга чыгыр. (С. П.)

Караңгыдан үн үндү: «Кел чыдар кымыл бо?» — Бистерден караңгыже үн окталды: «Мен мен! Данилка-дыр!» (С. Т.)

ТИРЕ

§ 51. Тире демдекти болза, дээрге деп холбакчы, -дыр—тыр, -дир—тир, -дур—тур, -дүр—түр деп артынчы сөс-тер болгаш **чүве, кижиге, кижиге чүве** чергелиг бадыйткаар ду-залал сөстөр чокта кол сөс биле адаарының падежинде чүве ады болгаш сан ады ийикпе азы чүве адынче шил-чээн кылыг сөзү-биле илереттинген сөглекчиниң аразын-га салыр, чижээлээрге:

Экер-оол — школаның эң эки күш-культуржузу.
(С. П.)

Бай-Тайга — анчыг-ла аажылыг тайга... (С. С.)
Хемчик — Тываның шапкын хемнеринин бирээзи.
(О. С.)

Дукарның иштинде бодап чоруур ам бир бедик кү-зели — эптиг черге хүндүс таваржып, адыг даялаа-ры. (С.)

Борап-сарап тарып каары — боду күзүн куруг каары.
(Үлегер домак.)

§ 52. Тире демдекти ат сөзү-биле ийикпе азы чүве адынче шилчээн кылыг сөзү-биле илереттинген сөглекчи биле кол сөстүн аразында **ол, бо, ол дээрге, ол болза, бо дээрге, бо болза** деп сөстөрниң мурнунга салыр, чижээ-лээрге:

Ындыг чурттун ээзи болуп чаяаттыңан

Ыдык атка чоргааралы — **ол**-даа эвээш. (К. К.)

Кырган-авазындан чыдып калган ооң хеви оон ыңай чаңгыс-даа салгакчы эртип шыдавас ийик деп чүвеге мен ылап бүзүрөөн мен — **ол дээрге** орук-чазык, самдар өшкү кежи болдур ийин. (С. Т.)

Каттырышкан, хөглешкен арат чоннуг,
Кайгамчык динмиттиг аныяктарлыг,
Арбын үнген арбай, тараалыг,
Алгыржып өскөн арбын малдыг —
Бо болза мээң Төрээн чуртум,
Бистиң чыргалдыг чуртувус. (О. С.)

§ 53. Тире демдекти, **ол**, **бо** деп тодарадылга болур ат оруннарындан ылгаар төлээде, ат сөзү-биле ийикпе азы чүве адынче шилчээн кылыг сөзү-биле илереттинген сөглекчилиг **ол**, **бо** деп кол сөстүң соонга салыр, чижээлээрге:

Ол — бистин эн тергийн өөреникчилеривистин бирээзи.
(Л. Ч.)

Ол — карарты ышталып, ыш, хөө чытталган бажынчыгаш болду. (С. Т.)

Ол — дыка хүндүлүг, аас-кежиктиг шаңнал. (С.)

Бо — улус чурттаар бажын, а **бо** — эмчи сургуулунун бажыңы, моозу — банк. (Л. Ч.)

Т а й ы л б ы р: **Мен, сен, бис, силер, олар** деп ат оруннары база-ла ат сөзү-биле ийикпе азы чүве адынче шилчээн кылыг сөзү-биле илереттинген сөглекчилиг кол сөс бооп чорда, ынчан оларның соонга тире салбас. Ындыгдаа болза, бир эвес **бо** чергелиг кол сөстер онза дыңзыг үн-биле адаттынар болза, оларның соонга тире салып база болур, чижээлээрге:

Номчунар, адаарганар, **мен** — Совет
Эвилелинин хамаатызы **мен**. (Маяковский.)

§ 54. Тире демдекти туружу солушкаш, утказы салчажып болгу дег кожа турар ийи сөстүн аразыңга салыр, чижээлээрге:

Эмчи — оолдун чанындан ыравайн, эмнеп, ажаап келгеш, оглуус **каң** кадык апаарга, ам чанган болдур ийин.
(С. П.)

Бир эвес **эмчи** деп сөстүн соонга тире демдекти салбас болза, оол боду эмчи кижикылдыр билдинер. Мындыг таварылгаларда тире демдек орнунга **болза, дээрге** деп сөстөрнүн кайы-бирээзин хереглеп болур.

Ынчангаш үстүндө домакты мынчаар тургузуп база болур:

а) Оолдун чанындан эмчи ыравайн, эмнеп, ажаап келгеш, оглуус **каң** кадык апаарга, ам чанган болдур ийин.

б) Эмчи **дээрге** оолдун чанындан ыравайн, эмнеп, ажаап келгеш, оглуус **каң** кадык апаарга, ам чанган болдур ийин.

§ 55. Тире демдекти чаңгыс аймак кежигүннернин (азы чыскааган сөстөрнүн) соонда кирген түңнекчи сөстүн мурнунга салыр, чижээлээрге:

Оймак-оймак аян шыктарда ак-даа, сарыг-даа, кызылдаа, көк-даа — **кандыг-даа** чечек бар. (С. С.)

Октаргайже салганывыс Эдеринчи,
Оккулаштыр согунналган «ТУ-лар» болгаш
Ангарада, Волгада ГЭС-тер — **шупту**
Алдарывыс Октябрыга белээвис ол. (К. К.)

§ 56. Тире демдекти капсырылга биле ооң хамаарышкан сөзүнүн аразыңга холбакчы бооп хереглеттинер **болур** азы **болган** деп дузалал кылыг сөзү чокта ооң орнунга салыр, чижээлээрге:

Ынакшылдың чалбыыш оду —
Ыры база шак-ла ындыг. (Ю. К.)

Ижип турар суунар бажы — Каа-Хемден
Изиг байыр Чаа чыл-биле тудуп сундум. (С. Там.)

Депшилгевис шапкынчызы — Эдеринчи
Дээр шаарлап кылайтыпкан чоруп турда,
Октябрьның эргим адын база катап
Ораннарга бөдүүн чоннар адап турган. (К. К.)

Ынак хемим, түрлүг мөге чалгыың-биле
Кайгамчык шаг сүлде тугун бедик туткан
Ханым, чүрээм — совет чонга бүзүрелим,
Ынакшылым деңнептерин чөпшээрер көр. (К.-Л.)

§ 57. Тире демдекти капсырылга биле ооң хамаарышкан сөзүнүн аразыңга холбакчы бооп хереглеттинер деп азы **дээр** деп дузалал кылыг сөзү чокта ооң орнунга салыр, чижээлээрге:

Карак четпес бедик дээрде,
Хартыга дег, ужуткулаан;
Оттуг-терге — чычаан мунган
Омак хөглүг чарыштырган. (С.)

§ 58. Тире демдекти капсырылга биле ооң хамаарышкан сөзүн деңнештиреринге холбакчы бооп хереглеттинер дег азы **ышкаш** деп эдеринчи сөс чокта ооң орнунга салыр, чижээлээрге:

Эриг алдын — эртенги хүн
Эрии көстүп хереп келди. (С.)

§ 59. Тире демдекти бир дөмей доора падежтерде турар капсырылга биле ооң хамаарышкан сөзүнүң аразынга холбакчы бооп хереглеттинер чүл дизе азы тодаргайлаарга дээн чергелиг сөс чокта ооң орнунга салыр, чижээлээрге:

Улустарның төөгүзүнде тайбың биске —
Улуг совет чуртувуска төрүттүнген. (К. К.)

Венера деп бөмбүрзекче
Бедип үнген шапкынчывыс
Черивистиң — бөмбүрзектин
Чедирзин дээн суй белээн
Хойлап алган хүлүмзүрүп,
Холун сунган кылайтып тур. (Б. Х.)

§ 60. Тире демдекти домак ортузунга бодунуң хамаарышкан сөзүнүң соонда кирген делгеренгей капсырылганы ийи талазындан аңгылаарынга хереглээр (капсырылганы биче сек-биле болгаш скобка-биле аңгылаарын 36, 79 параграфтардан көр.), чижээлээрге:

Ол кажааның эжиинде тудушкак бир өрээлге — ёзулуг-ла албан кылыр кабинетке — кирип, тоннарывыс азып кааш, база бир дежурныйлаар өрээлге кире бердивис. (С.)

Тааланчыг, дыңнаксанчыг үн —
Тайбың күзээн бистиң чоннуң маадыр үнү —
Өжээтенге тенниг шыпкыыр ышкаш болуп,
Өңүктөрнүң чүректерин улам өөртү. (Б. Х.)

§ 61. Тире демдекти падеж кожумактары болгаш дузалал сөстөр чокка каттышкан удурланышкак уткалыг ийи домактын аразынга салыр (баштайгы домактын утказынга сөөлгү домактын утказы удурланышкак болуп), чижээлээрге:

Буура кырыыр — бодаган өзер.
(Үлегер домак.)

Ада өлүр — оглу артар,
Аът өлүр — баглаажы артар.
(Үлегер домак.)

§ 62. Тире демдекти кожумактар болгаш дузалал сөстөр чокка каттышкан деңнелге уткалыг ийи домактын аразынга салыр, чижээлээрге:

Холу шимчээр — хырны тодар;
Хоозун чугаа — хүн бадар.
(Үлегер домак.)

Кижиги өзер — кидис шөйлүр.
(Үлегер домак.)

Багда доң быжыг — сөсте шын быжыг.
(Үлегер домак.)

Чашпаа кижиниң сөзү хөй —
Чалгаа кижиниң чылдаа хөй.
(Үлегер домак.)

§ 63. Тире демдекти, падеж кожумактары болгаш дузалал сөстөр чокка каттышкан ийи домактын сөөлгүзү баштайгызының түңнелин көргүзүп турда, оларның аразынга салыр, чижээлээрге:

Кайнаар-даа көөр — тараа-ла тараа. (С.)
Хос чудукту соктаан — сураг. Ис кескен — үнген шинчи чок. (Л. Ч.)

Хөректерин көрүңерден — арзылаңнар-ла,
а хендирбези дээрге сери-ле! (С. П.)

Соомда бир-ле кижиги алгыра-дыр. Шала оожумнааш, хая көрнүп келдим — Домбаш болду. (С. Т.)

Ол коккаарактар ужун кожайга беш чыл бурунгаар өрелиг болдум — чылгыны халас кадарып тур мен.
(С. Т.)

§ 64. Тире демдекти падеж кожумактары болгаш дузалал сөстөр чокка каттышкан дараалаштыр дүрген-дүрген болган кылдыныгларны көргүзөр ийи домактын аразынга салыр, чижээлээрге:

Арзылаң айт диди — арга бажы кызаш диди.
(Тывызык.)

Өзен бажы кызаш диди — өштүг көк хыйт диди.
(Тывызык.)

Мени сегирип алгаш, изиг сугга чымчадыр суп каан бүрүлүг хадың будуу-биле шаптай-ла берген — изиш-азыш-ла дээн. (С. Т.)

§ 65. Тире демдекти, мурнунда түңнекчи сөстүг чаңгыс аймак бөлүк кижигүннер домак ортузунга турда, оларны ийи талазындан аңгылаарынга хереглээр, чижээлээрге:

Караңгы өгдө чүглө от чырында үш кижиниң — ачазының, авазының, оглунуң — байдалы бир-ле чиктиг болгаш сезиктиг болган. (О. С.)

Бистер — Каңгый, Бежендей болгаш мен — отту долгандыр олургулап алган хул бузурадып, доңа берген эриннеривис-биле көстү үрүп олургулаар бис. (С. Т.)

Бистиң кожаларывыс байларны — Масловту, Мелегинни, Чолдак-Степанны — бедик элди ажыр чууй идип-кеш, боттары чер-чуртунуң ээлери апарган-дыр. (С. Т.)

§ 66. Тире демдекти, ийи сектиг түңнекчи сөстүң соонда турар чаңгыс аймак бөлүк кезигүннер домакты төндүрбейн турда, оларның соонга салыр, чижээлээрге:

Чолдак-Степанның хөлечиктери: Веденей Сидоров, Данилка Роцин болгаш өске-даа ажылчыннары — база-ла чоруптарынга белен турганнар. (С. Т.)

Дүжүмдө эмгежок чаагай аъш-чем: эът, быштак, хоотараа — чип турдум. (С. Т.)

§ 67. Тире демдекти домак ортузунда делгереңгей кирилде домактарны ийи талазындан аңгылаарынга хереклээр (кирилде домакты скобка-биле тускайлаарын 79 параграфтан көр.), чижээлээрге:

Ынчалза-даа кур черни андарып турар үеде — кур черни июнь айда, дүн дургузу кыска өйде, чарар чүве болгай — аът бажы мунуп турда, уйгу аажок келир болгаш ооң ужун мал андазын оруундан өскээр чоруй баарга, ээм кымчызы-биле аъдын-даа, мени-даа орааштыр шааптарга, безин ажынмайн турган мен. (С. Т.)

§ 68. Тире демдекти домакка кирзе чогуур, ыңдыг болза-даа катаптааш кирбейн барган ооң кандыг-бир кезигүнүнүң орнунга салыр, чижээлээрге:

Мен ынчаарда он харлыг мен, Бежендейниң — он ийи. (С. Т.)

Туманныгда орукту сен
Олче диле, а мен — боже. (Ю. К.)

Тайылбыр. Баштайгы чижекте тире хары деп сөстү солуп турар, а дараазында чижекте тире демдек болза дилээйн деп сөстү солаан.

§ 69. Тире демдекти черлер болгаш шаг-үе азы саннар аразының кызыгаарын илередир сөстөр аразынга салыр

(ыңдыг таварылгада тире «оон тура аңаа чедир» дээн сөстөрни солуп турар), чижээлээрге:

Ак-Довурак — Абаза оруу онза солун.

Щетинкинниң партизан армиязы... ынчан Колчакты чылча шавары-биле төп Россиядан Сибирьже кел чыткан Кызыл Армияның доктаамал шериглеринге каттыжып алдыр дээш, дедир Минусинск — Красноярскиже шимчеп чоруп турганнар. (С. Т.)

1914—1920 чылдарга чедир маңаа, харагандан өске, чүү-даа турган эвес. Ам көрбөс бе, тергийн-не магаалыг хоорай! (Л. Ч.)

Дүштээн черивисте 6—7 хире аал бар болду. (С. Т.)

§ 70. Тире демдекти кандыг-бир өөредиг азы эртем аайы-биле кижилерниң каттышкан хуу аттарының аразынга салыр, чижээлээрге:

Маркстың — Энгельстиң — Ленинниң идеязы, Коммунистиг партияның амы-тынны артынга кагаш, демисе-жип чоруур идеязы бистерни, коммунистерни, төрөлдештирген, ынчангаш партийжи эш-ёзузундан артык ыдыктыг чүве бистерге турбас!

(СЭКП-ниң XXII съездизинге М. Шолоховтуң чугаазындан.)

Джоуль — Ленц оларның физик дүрүмү.

АЙТЫРЫГ ДЕМДЭЭ

§ 71. Айтырыг демдээн долу-даа, долу эвес-даа айтырыг домактарының соонга салыр, чижээлээрге:

Вера кайда чоор? Чоп кайда-даа чогул? (С. Т.)

Ш О Л А Ж Ы К. Өскези канчап барганы ол? Дээрже девиржий бергени ол бе? Азы арыг кирип аза бергени ол бе? (О. С.)

Чүл, мени аргалаайн деп бе?

Азы амырап кочулаайн деп бе? (С. П.)

Амды чаа-ла аяс турду,

Кайыын келдиң, харжыгажым?

Аңаар изин айтып бээр дээш,

Кара черни каастаайн деп бе? (К.-Л.)

§ 72. Айтырыг демдээн домактың иштинде, ылаңгыя ушта бижээн чүүлдүң иштинде чиктиг уткалыг азы чиг-

зинчиг сөстөрн илередири-биле оларның соонга скобка иштинге салыр, чижээлээрге:

Улуг эвес (?) чүүлдерни очулдуруп, эде кылып, чогаадып болур база улуг эвес(?) шүгүмчүлелдерни бижиптер тургаш, шыдавас мен деп, бодунну кыдыра көөрүңге, сенээ ыядынчыг-дыр.

(Белинскийниң чогаалындан.)

КЫЙГЫРЫГ ДЕМДЭЭ

§ 73. Кыйгырыг демдээн кыйгырыг домааның соонга салыр, чижээлээрге:

— Эргиниң эризин соксадыңар!— деп, бир-ле кижиирактан алгырды. (С. Т.)

— Совет эрге-чагыргага бараан болур бис!— деп, отряд найыралды-биле харыылаан. (С. Т.)

— Бээр келбеңер! Чаңгыс-даа базым бассынарза, мажыны басканым ол!— деп, Хемер-оол кыжанган. (С. П.)

Эртем күштүг амгы шагның
Экизин аа, магалыын аа! (С.)

— Экии! Ындыг болзун, чорук чогузун! (О. С.)

— Үре-түннелдиг ажилдаарыңарны күзедим!
(О. С.)

Коммунизм бединдиге бисти баштаан
Коммунистиг партияга мөңгө алдар! (Б. Х.)

Хураганнарның чаражын чүү дээр ону! (С.)

§ 74. Кыйгырыг демдээн домак эгезинде кыйгырыг уткалыг адалгалар болгаш аян сөстөриниң сөөлүңге салыр (адалгаларга болгаш аян сөстөринге биче сек салырын 41, 42 параграфтардан көр.), чижээлээрге:

— Эштер! Сорулга эки күүсеттинди. (С. Т.)

— Ачай! Чүнү эккелдин? Тараа бе? (С.)

— Маадыр-оол өңнүүм! Холуң бээр сун! (С. С.)

Улуг, биче! Дашкаар үнүп чыскаалыңар!

Ураалажып, ырлап, хөглөп базаалыңар! (Ю. К.)

Поок хайт! Амытанга кайгаткан ыраажы-ла болгай мен!— деп баштактаны аарак хөөреди. (С.)

— Аа дадайым! Солун-на оран-дыр! (С. Т.)

— Ой! Өскээр чугаалаптым, Александр Иванович.
(С. П.)

— Эх! Хөглүг-ле-дир. Дүүн карак базып турганнарның бирээзи чордум. (О. С.)

Тайылбыр. Чаңгыс домакка айтырыг болгаш кыйгырыг утка хары угда илереттинер болза, ооң соонга айтырыг биле кыйгырыг демдээн кады салыр, чижээлээрге:

— Шериг-оол! Кайда сен, оглум?! (С. С.)

Шаанда кандыг чоржук мен?! (С.)

§ 75. Ушта бижээн чүүлүңге холбаштыр автор кижии бодунуң хамаарылгазын (шоодуп кыжыраанын, хомулдап хараадаанын азы магадап кайгаан сеткилин) илередир дээнде, ооң иштинге азы соонга скобкалаан кыйгырыг демдээ салыр, чижээлээрге:

Бо-даа кончуг-ла коргунчуг сөстөр-дир, Иосиф Николаевич: Хуу-салым (!) менээ ындыг аар-берге хүлээлге-чүктээшкинни дөгөп турар, а ынчаарга мен чогуум кым мен, чүү кижии мен?

(Белинскийниң чогаалындан.)

ХӨЙ СЕК

§ 76. Хөй секти чугаада домактың ам-даа уланчылыг төнмээн черинге салыр. Бир эвес аңаа база айтырыг азы кыйгырыг демдээ хереглеттинер апарза, ону хөй сектин мурнунга (хөй сектин баштайга сегиниң орнунга тургузар), чижээлээрге:

Даң бажында Хем-Белдиринче аъттаныр, даарта кезээ аңаа чедер... (С. Т.)

Чүү, кандыг-даа болза, кады өөренип келдивис...
(С. П.)

— Сен хей черге бодулдуарын оралдашпа: менээ шупту чүве билдингир... (С. С.)

— Ынчаарга далашкыш чоор силер, чаңгыс бөгүндаа болза турзуңарза... (О. С.)

Сарыг-Сеп кайда сен?.. Дидимнер-партизаннар кайда силер?.. (С. Т.)

— Силер ам-даа аңныг-менниг — олчалыг чорунар!.. — дээш, каттыраарын оралдажырымга, ооң орнунга үш-дөрт улай кавындыланган улуг тынышкын аттыга хона бээрге, хөрээм хозаш-ла кылынды. (С.)

§ 77. Хөй секти кандыг-бир чылдагааннын уламындан чугаа аразында ийикпе азы сөс иштинде хенертен үзүктелиишкин бооп турар черлерге салыр, чижээлээрге:
— Куулар Дамдынович... мен... силерни... мегелептим — дээш, ыглапкан. (О. С.-т.)

Мен аңаа ... демги ол ... ынак-тыр мен ... (С. С.)

Ынчалза-даа мен чүгле ийи-ле сөстү ооң үнүнүн доктааган черинге канчаар өтүндүр чаңгыланганын дыңнадым:

— А-йыыр ... йыыр ... ыыр ... ыы, маа ... аа ... аа ...
(С. Т.)

§ 78. Хөй секти өскерилге чокка кызырып ушта бижээн чүүлдүң (цитатаның) эгезинге болгаш сөөлүңгө ийикпе азы ооң аразында үзүктөлгөн черинге салыр, чижээлээрге:

«...Мээң оомну өске улус, ылаңгыя Анай дыңнап кагза, харын амыравас деп бе?..» (С. П.)

«...Сеткилимге тааржыр сен дег кижичок-тур. Дүңө, хүндүс-даа сени сагыжымдан ыратпастадым...» (С. С.)

Ф. Энгельс бир авторга мынча деп бижээн: «Кайыдаа бөлүктөрнүн аажы-чаңнары... тодаргай ылгавырлык кылдыр бижиттинген-дир. Маадыр бүрүзү — тип (бир мөзүлөш үлөгөр-хевир — А. К.), ооң-биле кады, кырган Гегельдин «щак-ла ол кижичок-дир» деп чугаалаары ышкаш, ылап тодаргай кижичок бооп турар; ындыг болур-даа ужурлуг». (А. К.)

СКОБКАЛАР

§ 79. Скобканы домактын ниити утказынга ийикпе азы ооң кижигүннеринин кайы-бирээзинге хамаарыштыр немелде тайылбыр бээр сөстөрнү болгаш кирилде домактарны аңгылаарынга хереглээр (немелде тайылбыр сөстөрнү болгаш кирилде домактарны биче сек-биле база тире демдек-биле аңгылаарын 36, 40, 60, 67 параграфтардан көр.), чижээлээрге:

Согуна кидин-не чечектелип турда, хар, долу чижек-тиг доңат болурга, үрезин ол чылын тарапас, чүгле чеми (дазылдары) артар. (С.)

Кара-Даштын (Ак-Довурак) дашчыларын
Хандагайты ырлар-биле эресчиткен.

Улуг-Хемнин чалгыглары танцылап,
Улуг ажыл ээлерин сорук кириген. (Б. Х.)

Колхозтун сизген кезер эки черлерин хоорайда (Доора-Хем суурну ынчаар адап турары ол кижичок) албан черлеринге кестирип турарын эде көрзе эки. (Л. Ч.)

Оргу чернин хеминге хүн

(Ону чалгыг балап каар дээш,

Опчоктаны бербес боорга)

Орайга дээр шөлээн эштир. (Ю. К.)

§ 80. Скобканы домактын кижигүннери-биле грамматика ёзугаар холбашпаан тайылбыр чылдарны ийикпе азы саннарны аңгылаарынга хереглээр, чижээлээрге:

«Дөңгүр-оол» деп шиинин жанрын «Тыва литератураның доңчу очеригинде» (1952 ч.) социал комедия деп шын тодараткан. (А. К.)

Каргы сумузунун (1936 ч.) арат чонунун улуг нуруузу бижикиг (559 кижичок). (С. Т.)

§ 81. Скобканы домак иштинге хереглеттине бээр тускай терминнернин болгаш үлөгөрлөп алган өске-даа сөстөрнүн очулгазын аңгылаарынга хереглээр, чижээлээрге:

«Боттанган күзөл» деп шиинин конфликтиси (чөрүлдээзи) политиктиг утка-шынарлык болгаш удурланыш-как ийи социал угланышкыннарнын үскүлөжиишкининге, оларнын аразында демиселинге үндезилеттинген.
(А. К.)

Күжүр Красноярск бо-ла болгай. Улуг-Хемни куду бадарга, хемнин солагай талазында Кызыл эл кырында турар хоорай-дыр. Ооң чылдагааны-биле Красный (кызыл) яр (эл) деп адап каан. (С. Т.)

§ 82. Скобканы кандыг-бир кижинин чугаазын азы илеткелин дыңнакчыларнын талазындан канчаар, кандыг аянын уткуп хүлээп алганын илереткен сөстөрнү ийикпе азы домактарны аңгылаарынга хереглээр, чижээлээрге:

Бистер база уругларывыска-даа, кадайларывыска-даа ынак бис, ынчалзажок, Тарастын чугаалааны ышкаш, «чүвениң ужуру ында эвес болдур ийин, акы-дуңмалар!» (Каткы. Диңмиттиг адыш часкаашкыны). Ын-

чангаш бистиң уругларывыс-даа, кадайларывыс-даа бистерге хомудап, хорадавазыннар.

(СЭКП-ниң XXII съездизинге М. Шолоховтуң чугаазындан.)

ПИОНЕР УРУГ. Бисти Ильич канчаар өөрөтчик, ынчаар чурттаар деп,—

ПИОНЕР ООЛ. Планета бүрүзүнге кыйгы салып ужудувут. (Динмитиг адыш часкаашкыны.)

(СЭКП-ниң XXII съездизинге пионерлерниң чедирген байырындан.)

§ 83. Скобканы ушта бижээн чүүлдүн (цитатаның) сөөлүңгө ооң авторунуң фамилиязын болгаш чогаалдын адын аңгылаарыңа хереглээр, чижээлээрге:

«1930 чылга чедир безин бирик чок чораан тыва улусам А. М. Горькийниң традицияларыңа барымдаалаттынып бижиттинген бодунуң романын чогаадыпкан, а ол романның автору Салчак Тока социалистиг реализмниң онзагай хевирлиг чурукчузу деп, бүгү улуска санаттырып турар». (М. Ауэзов. Бистиң ниити херээвис. «Литературная газета», 1954 ч. декабрь 14.) (А. К.)

§ 84. Скобканы шиң чогаалыңа хереглеттинер ремарка деп тайылбыр домактарны болгаш сөстөрни аңгылаарыңа хереглээр, чижээлээрге:

ИВАНОВ. Меңээ чулган чечек-даа херээ чок. Бодур — мээң чечээм. (Чечекмааже айтыр.) (С. Т.)

ДОЛЧАН (каттырар). Ийе, ынчаар бодап тур мен харын. Че, байырлыг! (Чорунтар.) (О. С.)

АНАЙ (үнүп бар чыда). Чугула кампания үезинде культур-массалыг хемчээлдерни дүрген чедирер херек. (Сөөлгү сөстери сцена артынга төнөр.) (С. П.)

КАВЫЧКАЛАР

§ 85. Кавычканы ушта бижээн чүүлдерни (цитаталарны) тускайлаарыңа хереглээр, чижээлээрге:

«Улустуң чаагай чоруунуң нүүрүндө аңаа чурттап болгаш ажылдап бээри — совет чогаалчының дээди хүлээлгези».

(ССРЭ-ниң чогаалчыларының үшкү съездизинге СЭКП-ниң байырлыг чагаазындан.)

«Кижиги — ол дээрге чоргаар дыңналыр» — деп, Максим Горький бижээн. (Б. Х.)

«С. Токаның чогаалдары совет литератураның дээди принциптеринге — партийжиги, чончу принциптерге харыылап турар». (А. Калзан. Чонга бараалгаткан чогаалдыкчы ажыл, «Улуг-Хем» № 19.)

§ 86. Кавычканы чугаа иштинге сөстөрни ийикпе азы домактарны-даа өске (дедир азы доора) уткалыг, шоодуп кочулаан аяныг кылдыр хереглээн сөстөрни болгаш өске кижиниң чугаазындан алдынган аңгы-аңгы, ылаңгыя эргижирээн сөстөрни тускайлаарыңа хереглээр, чижээлээрге:

— Эх, «эмчини», сени-даа аар! — дээш, Оюнмаа хорадаан-даа чүве дег, чөгөнгө-даа чүве дег, басып чорупкан. (С. П.)

Ыңчалза-даа бистиң ол «мүнүвүстүң» соонда кижиниң чем чиксээри дам баар. (С. Т.)

Ойнаар деп эң-не чымыштыг «хүлээлге» безин өйлөттинип, чеме-халалыг, туржук-түвектиг бооп бар чыдар. (С.)

— «Анаа турган кижиги де!» Магалыг-ла чүве-дир! (С. С.)

Аас-биле «төрелим» дижир кижиги-ле хөй. (С.)

«Болган болза», «дээрге болза»,
«Болза-даа чок», «ынчангаш» дээш
Артык-дудуу сөзү көвей
Араңарда бир-ле оол бар. (К. К.)

«Херээжок» деп адаан дылды
Кезип октап, черге хөмгөш,
«Херээжен» деп атты шаңнаан
Херелдиг хүн мөңгөжирээн. (С.)

§ 87. Кавычканы чогаалда киржип турар кым-бир кижиниң чүве чугаалабайн, чүглө иштинде бүдүү бодаан бодалын илереткен домактарны болгаш сөстөрни тускайлаарыңа хереглээр, чижээлээрге:

Маруся бодунуң чоок өнүү Галинаны сагынган:
«Бир эвес мээң ижээн иштинде чытканымны эжим көргөн болза, та чүү деп бодаар ыйнаан». (О. С.)

«Көстүк чүгө ээрбес дээр сен?» деп, Бараан бодундан

айтырттырган. «Ам-даа тыппаан-дыр» деп, сагыжы харыылаан. (Л. Ч.)

Ону көргөш, аайын тыппайн,

Оглу чиктиг бодангылаан:

«Кырган-ачам көңүс соора

Кырый берген эвес ыйнаан?» (К. К.)

§ 88. Кавычканы чогаал иштинге үлегер, чечен домактарны тускайлаарынга хереглээр, чижээлээрге:

— «Тура чокта күш чок — дус чокта амдан чок» деп чүве ол ыйнаан — дидим. (С. С.)

— Бо-ла болгай. Мен кайын эндээр мен. «Өдүрөөн чассымза-даа, хөлүн часпас» болгай мен аан — дээш, даңазын кырган хайыладыр соруп, чугаазынга улам шынзыгып, идегеп чоргаарланып олур. (С. Т.)

— «Шаг шаа-биле турбас — чавылдак көгү-биле турбас» дээр чүве болгай. Шаг эргилдези келген бо боор — деп, Эргеппей боданып олур харыылаан. (С. П.)

«Ырның сөзүн казып болбас» дижиливис

Ылап шынчы үлегер сөс бар-ла болгай. (С. Там.)

«Думчукка тулганда, бызаа сугжу» дээш, авам мени эдертип алгаш чорупту. (К.-Л.)

Тыртып-тыртып салырга, оду кызаш дээр, көргөн ийик сен бе? «Ча туткан холундан чалбыыш оду чалбырааже, кес туткан холундан кезек оду бурулааже» деп, тоолда ынча дээр ышкажыгай. (С.)

§ 89. Кавычканы чогаал номнарының, солуннарның, журналдарның, бүдүрүлгө черлериниң, колхозтарның, совхозтарның, пароходтарның, корабльдерниң хууда аттарын болгаш орден, медаль чергелиг хавыяа демдектериниң аттарын тускайлаарынга хереглээр, чижээлээрге:

М. Горькийниң «Ава» деп романы, С. Токаның «Аратың сөзү» деп тоожузу, «Правда» солун, «Шын» солун, «Огонёк» журнал, «Улуг-Хем» альманах, «Восток» деп космос корабли, «Серп и молот» завод, «Өөк» совхоз, «Коммунизмче орук» колхоз, «Хүндүлел демдээ» орден, «Алдын сылдыс» медаль.

Тайылбыр 1. Хуу аттарга аттыг деп сөс хереглээнде, оларны кавычка-биле тускайлавас, чижээлээрге:
Ленин аттыг атомоход, Пушкин аттыг библиотека.

Тайылбыр 2. Орден-хавыяа аттарынга кирген сөстөр бот-боттарының аразында хамаарылга холбаалыг чораанда, оларны кавычка-биле тускайлавас, чижээлээрге:

Ленин ордени, Кызыл Тук ордени.

ДОРТ ЧУГААГА БИЖИК ДЕМДЕКТЕРИ

§ 90. Дорт чугааны аңгылаарда, аңаа тире ийикпе азы кавычка хереглээр, чүл дизе:

1. Дорт чугааны колдуунда абзацтан эгелеп, оон мурнунга тире салыр, чижээлээрге:

— Көөрүмге, черле орустаарың шору оол-дур сен. Каяа мындыг кончуг өөренип алганың ол боор? — деп, хамыктың мурнунда намдар-төөгүм айтырды. (С. Т.)

Кол Лопсанович ажилдың харысалгалыын база каттап ылаптап чугаалаан:

— Аңныр дээрге аар-берге-даа, алдарлыг-даа ажил-ла болгай. Шыдаар-ла эрлер шыдажыр деп чүвени боттарывыс билир-ле болгай бис. Бараан-даа шыдаар-ла эр. (Л. Ч.)

Бичии уруг чүгүрүп олур алгырган:

— Авамны көрбединер бе?

(М. Горький.)

2. Дорт чугааны кавычка-биле абзацтап-даа, абзац чокка-даа база тускайлаар, чижээлээрге:

«Хем-Белдиринден келген даргадан айтырза, чүвенин ужуру черле билдине бээр» — дижип, мени шагда-ла дарга кылып алган чугаалажып турлар. (С. Т.)

Авам өөрүп, мээң кулаамга сымыраны-дыр: «Көрдүн бе, сен маңаа ажилдаар, чурттаар сен, олар чөпшээрер турлар». (С. Т.)

§ 91. Авторнуң (азы дорт чугааны дамчыдар кижиниң) сөзү дорт чугааның мурнунга азы соонга киргенде, аңаа бижик демдээн салырының чуруму:

а) Авторнуң сөзү дорт чугааның мурнунга төнгөндөө, төнмээн-даа уткалыг бооп кирген турза, оон соонга ийи сек салыр, чижээлээрге:

Сестра оваарымчалыг тайылбырлаан:

— Эмчилер доктаадып берген хонуунар төнүп турардыр. (О. С.)

Авам мээң бажымны бодунче ээй тыртып алгаш, чыттап кааш: «Эки ажылда, оглум» — деп база катап чугаалаш, дүргени кончуг кылаштап чоруй баарды. (С. Т.)

б) Авторнун сөзү дорт чугааның соонга киргенде, оон мурнунга тире салыр, чижээлээрге:

— Дыка далашпа, Аңгыр, хөйну билирге, дүне улаараачал апаар сен! — деп, ашак баштактанды. (С.)

«Мен силерге херектиг чор мен» — деп, колхоз даргазынга чугааладым. (С. П.)

§ 92. Авторнун сөзү дорт чугааның аразынга (ортузунга) киргенде, аңаа бижик демдээн салырының чуруму:

а) Дорт чугааның баштайгы кезээниң соонда авторнун сөзү аңаа төнмейн (үзүктелбейн), дараазында дорт чугааның сөөлүнге барып төнөр апарза, ынчан авторнун ол баштайгы сөзүнүн соонга биче сек биле тире демдекти салбышаан, оон дараазында дорт чугааның ол ийи дугаар кезээн бичии үжүк-биле эгелеп бижиир, чижээлээрге:

— Бады Очур дээрзи-дир — деп, Василий Иванович оон ужун харыылааш, — бо эрни ёзулуг мастер кылып каар апаар-дыр сен ийин — дээн. (О. С.)

— Ол-ла, чааскаан тыппас хире болзуңза — дээш, ындында бир инек саап олурган чиңгежек боттуг кысче айыткаш, — бо кысты эдертип берейн — диди. (С.)

— Шабаш — дээш, — салдың соон оң талаже! — деп дужаады. (С. Т.)

б) Дорт чугааның ортузунда кирген авторнун сөзү аңаа үзүктелип турар болза, оон соонга улуг сек биле тире демдекти салбышаан, дараазында дорт чугааны улуг үжүк-биле эгелеп бижиир, чижээлээрге:

— Дарый угбай барык-ла дөгerezин чөп чугаалады — деп, Севеңмаа улашкан. — Бис харын ынчалдыр оларладып чоруурувус бо-ла болгай. (С.)

— Тенек болбас, аас айыылы кончуг чоор! — деп, авам чаңчап кагды. — Орта чор сен база, аксым бар дээш, кайы хамаанчок салып чорба! (С. С.)

— Ам ажырбас, дүне чылгы манап олуруп болур сен — деп, Эргеппей бүзүрелдии-биле чугаалады. — Чылгычы кижиге дүне лимбилээрге, бөрү шеглиг боор чүве. (С. П.)

§ 93. Дорт чугааның ортузунда кирген авторнун сөстөрүнүн бирээзи оон ийи дугаар кезээн улай тайылбырлап турар болза, авторнун ол сөзүнүн соонга ийи сек биле тире салыр, чижээлээрге:

— Шак-ла дөө, дөң кырында, изиг-демир хоолайы көстүп турар ак өг ол болгай аан — деп кааш, оон кезек ыттавайн тургаш: — Он шай, бежен динни кандыг үндүрүг дээр боор, анаа хей чүве ышкаш чүл... — дээш, кырганым база-ла бурунгаар хап ыңай болду. (С. Т.)

— Аа, улуг өгдө — дээш, согаш кынгаш: — Хүндүпей суг де? — деп ылавылап удур айтыра-дыр. (С. П.)

— Ам силерден хамааржыр, эш Хертек — дээш, Максир кымчызы-биле бурунгаар айыткаш: — Дүгдө бастырып турар бригада адакталып турар, оон бистин улус маңаа келир — диди. (О. С.)

— Чаа, айыткап бараан болуйн — дээш, бир сөгүрээш, уламчылады: — Сумунактын бодунун чиңгине өөрү дээрге чүс-даа кайын ажар ол. (С. Т.)

§ 94. Чаңгыс абзац (одуруг) иштинге ийи кижинин аразында сөс алчып чугаалашкан чугаа бүрүзүн кавычка-биле ылгап көргүспүшаан, оларның аразын тире-биле аңгылаар (ындыг таварылгада авторнун сөзүнүн мурнунга тире салбас), чижээлээрге:

«Мен сээң аъдың эвес, колхоз аъды мунуп тур мен» дидим. — «Мен база колхоз аъды мунуп тур мен» деп өтүне-дир. — «Колхоз-даа аъды болза, мээң өстүрүп каан малым-дыр» дидим. — «Ол база мээң өстүрүп каан малым-дыр» дидир. (С. П.)

БИЖИК ДЕМДЕКТЕРИН КАДЫ ХЕРЕГЛЭЭРИ

§ 95. Биче сек биле тире демдекти кады хереглээрде, баштай биче сек, оон соонда тире салыр. Бо ийи демдек ылаңгыя орун-туружу солустур тургустунган домактарга болгаш бөлүк сөстөргө кады хереглеттинер, чижээлээрге:

— Эгенир кижиге ыйнаан бо, — эмин эрттир хөйну кылып турар болгаш. (С. С.)

Ча, ындыг-дыр, мен-даа хаптайн, — хувискаалдыг намнын даалгазынга бараан болуп. (С. Т.)

Өлүр четкен чөнүк чүве ыйнаан, — кижээ балазы хал-
даар чыгы. (С. П.)

Чүге алгыра-дыр сен, — эп-чөп-биле чүве чугаалаарга.
(«Самбукайның чугаазындан».)

§ 96. Улуг сек, биче сек, бүдүн чартык сек, ийи сек
болгаш тире — бо демдектерни кавычканың сөөлгү кез-
ээниң мурнунга салбас, ооң чүгле соонга салыр, чижээ-
лээрге:

— Эх, «эмчини», сени-даа аар — дээш, Оюнмаа... ба-
зып чорупкан. (С. П.)

«Ам черле дилээн чүвевисти тып алыр боор бис» —
дээш, ававыс өгден эрги чаңы-биле кашпагайы сүргей
үне халаан. (С. Т.)

«Човап оргаш канчаар ону, уруукужум;

Чоруп ораал, ындыг болзун — кирип аалы».
(О. С.)

§ 97. Кавычкалар иштинде сөстөрнүң ийикпе азы до-
мактарның айтырыг, кыйгырыг демдектерин болгаш хөй
сектерин кавычканың хагдынар кезээниң мурнунга са-
лыр, чижээлээрге:

«Ачаң кайыл? Сен каяа чорааның ол, күжүрүм?» —
деп айтырып кээр. (С. Т.)

«Ындыг төлдү кандыг кадай төрээнил?» — дээн
Ында-мында кайгап хараан кижиле хөй. (С. П.)

Вера мээң ооргамче хапкаш, «Меңээ чет!» — деп ал-
гырыпкаш, ыдып берди. (С. Т.)

«Бо шагда, бистин амгы үевисте, аныак боору дыка-
ла аас-кежик-тир. Адаарганчыг-дыр...» (О. С.)

«Экии, угбам! Солун чүү-дүр?»

«Экии, эки, Эккендей-оол».

«Таныжыңар, Яша Зернов...»

«Таакпы баарды...» (Ю. К.)

Т а й ы л б ы р. Бир эвес ушта бижээн чүүлдүн база
ол ышкаш кавычкалар-биле тускайлаан дорт чугааның
ортузунга база-ла кавычкаларлыг сөстөр азы домактар
хереглеттине бээр апарза, оларны ылгап, даштындаа-
зын азыгланчак « » демдектер-биле, а иштиндээзин аай,
дедир биче сек ышкаш, « демдектер-биле айтыр, чи-
жээлээрге:

«Бир эвес ол кижиле: „ Чүнү боолап турганың ол? “
деп айтыра берзе, чүү деп харыылаар кижиле боор

мен?» — деп боданып, арай чиктиим кончуг серт-даа
чок тур мен оң. (С. Т.)

«Кым билир ону, ооң-биле кады-кожа чурттап чораан
эвес. „Кижиниң шокары иштинде, чыланның шокары
даштында“ деп чүве бар болгай». (С. С.)

§ 98. Ажыдар (эгелээр) азы хаар скобканың мурнун-
га биче сек, бүдүн чартык сек, ийи сек болгаш тире сал-
бас; оларны чүгле хаар скобканың соонга салыр, чи-
жээлээрге:

А Көге, Ток, Бадыргы (үжелээ Торгалыг чурттуг),
Кылбаң, Каржаалай, Суваң — алды кижиле ол-ла хоорай-
га хоруп чыдып калдывыс. (С.)

Чеде бээримге, оларның арай аныяа (чээрби хар чаа
ажып чоруур хире):

— Кайыын үндүнер, дом? Чүү дугайлыг, кайнаар
моорлап бар чор силер ыңар? — деп шоода аарак ай-
тырды.

(«Самбукайның чугаазындан».)

Евгений-даа ол-ла дораан

Эзиннелдир халдып-ла каан;

Акша ужун улуг тынып,

Авыяастаар, чалгаараар деп

(Ынчаар бижип эгелээн мен);

Өөрүшкү чок белеткенип,

Өршээл дамчып улдап орган.

(Пушкин, очул. С. П.)

Арбай сөөрткен ашак келди

(Ажылымны эгелэйн,

Авашкылар база чанзын) —

Аңаа четкеш, соксап каалы. (Ю. К.)

§ 99. Бир эвес улуг сек, айтырыг болгаш кыйгырыг
демдектери, хөй сек скобкадан сөстөрнүң ийикпе азы
домактарның чүгле боттарынга хамаарышкан болза,
оларны хаар (дуглаар) скобканың мурнунга салыр, чи-
жээлээрге:

— Кадыр-Мээсче өскеп ора,

Кара-ла хөк бодал бодап,

Чортуп чоруур ашак-тыр мен.

(Чок-ла болза кыраан боор мен.) (Ю. К.)

Кыштын соогу дызырткайнып,

Ховуларда мөңгүннелген...

(Кызыл чечек дээрзин манаан
Холуңну дос, шымда, тут ма!)

(Пушкин, очул. С. П.)

§ 100. Бир эвес улуг сек, айтырыг болгаш кыйгырыг демдектери, хөй сек скобкалаан сөстөр азы домактар-биле кады бүгү домакка хамаарышкан болза, оларны хаар скобканың соонга салыр, чижээлээрге:

Адавыс силерге аът берди, бодунуң эктинден тонун уштуп хайырлады (эзеринде хөй кежи дергилеп каан болду).

(Пушкин.)

§ 101. Хаар скобканың мурнунга кандыг-даа демдек турза, бүгү домактын ниити утказынга херэглеттинер бижик демдээн ооң (хаар скобканың) соонга салыр, чижээлээрге:

Сарыг баштыг эжи чааскаан
Човаан, түрөөн ышкаш апаар
(«Сарыым» деп сөс оортан тыптып,
Чонга тараан эвес ирги?). (Ю. К.)

ДОПЧУЗУ

Хурааңгайлаан аттар	2
Эге сөс	3
Улуг сек	6
Бүдүн чартык сек	7
Биче сек	10
I. Чаңгыс нарын домактын иштинде чагырышпас бөдүүн домактарының аразынга биче сек	10
II. Чаңгыс нарын домак бооп каттыжар чагырышкан бөдүүн домактарының аразынга биче сек	12
III. Домактын чаңгыс аймак кежигүннериниң аразынга биче сек	15
IV. Катаптаар сөстөрнүң аразынга биче сек	19
V. Деңнелгениң тайылбыр домактарынга болгаш деңнелге бөлүглелдеринге биче сек	20
VI. Тайылбыр капсырылгаларынга биче сек	21
VII. Кол кылдыныгга немелде кылдыныгны илередир деепри-частиеге биче сек	21
VIII. Домактын иштинде өске сөстөрнү тодарадып азы кызы-гаарлап турар сөстөргө биче сек	23
IX. Кирилде сөстөргө болгаш кирилде домактарга биче сек	24
X. Адалгага биче сек	25
XI. Аян сөстөринге биче сек	25
XII. Харыы, сагындырыг болгаш айтырыг сөстөрнүң соонга биче сек	26
XIII. Болза, дээрге, деп, дээш (дигеш) деп сөстөрнүң сөөлүңгө биче сек	28
Ийи сек	29
Тире	31
Айтырыг демдээ	37
Кыйгырыг демдээ	38
Хөй сек	39
Скобкалар	40
Кавычкалар	42
Дорт чугаага бижик демдектери	45
Бижик демдектерин кады херэглээри	47

Тувинская пунктуация

На тувинском языке

Составитель *М. Биче-оол*
Редактор *А. Пальмбах*
Технический редактор *А. Сермавкин*
Корректор *В. Норбу*

* * *

Сдано в набор 9/VIII—1963 г. Подписано к печати 20/XI—1963 г.
Формат 84×108¹/₃₂. Усл. п. л. 3,25. Уч.-изд. л. 2,6.
ТС 01491. Тираж 1000 экз. Цена 10 коп. Заказ № 1804.
Тувинское книжное издательство, Кызыл, Щетинкина
и Кравченко, 57.

Типография Министерства культуры Тувинской АССР, Кызыл,
Щетинкина и Кравченко, 1.

ТЫВА ПУНКТУАЦИЯ

(БИЖИК ДЕМДЕКТЕРИН
ХЕРЕГЛЭЭРИНИН ДУРУМУ)

КЫЗЫЛ — 1963